

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1992

ΤΟ ΕΡΓΟΝ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1992

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1993

ΤΟΜΟΣ 39 (1992)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72
Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996
ISSN 0570-6211

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ-ΚΟΝΤΟΥ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτῆρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερική ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου.

Αισθηθερμαί γίνονται ενταυθα μιν εν τῷ Γραφείῳ τῆς Ἐφημερίδος, εἰς δεκα διὰ τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ Κράτους, παρὰ τοῖς ἑπιστάταις τοῦ Ταχυδρομείου.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΕΝ ΑΙΓΙΝΗ, ΣΑΒΒΑΤΩ, 28 ΙΟΥΝΙΟΥ 1830.

Πράξεις τῆς Κυβερνήσεως.

Αρ. 953.
Εγκύλιος.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ.

Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Ἐκτάκτους Ἐπιτρόπους καὶ Διοικητὰς τῆς Ἐπικρατείας.

Δὲν ἀγνοεῖτε, Κύριε, ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἐπεκύρωσε διὰ τοῦ 10 ψηφίσματος τὴν πρᾶξιν τῆς ἐν Τριεξῆτι ἀπαγορεύσαν τὴν πώλησιν καὶ ἐξαγωγήν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας.

Γνωρίζετε ὡσαύτως, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἐσύστησε πρὸς τὸ παρόν, διὰ τοῦ ὕψ' Αρ. 49 καὶ κατὰ τὴν 20 τοῦ παρελθόντος Ὀκτωβρίου ἐκδοθέντος ψηφίσματος, κατάστημα δημόσιον εἰς Αἴγιον, ὡς περ προσθαβείν' ἀποσταμιεύσῃ ἴσας ὑψηλῆς καὶ συλλεξῆ ἀρχαιότητας μὲ ἐξέδα τῆς Ἐπικρατείας. ἡ ἀπὸ προσφάτων φιλοκάλων πολιτῶν, εἰ ὅσοιαι πρᾶσσονται νὰ συνδράμωσι φιλοτιμίως εἰς πλουτισμὸν τοῦ ἐθνικοῦ γυμνασίου καταστήματαί.

Κατὰ συνέπειαν τοῦ ἄρθ. 2 τοῦ διαληφθέντος ψηφίσματος τῆς 20 Ὀκτωβρίου, ὁ Διευθυντὴς τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ Μουσείου καθυπεύθυνε δι' ἀναφορὰ, του πρὸς τὴν Κυβέρνησιν τὰ μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων τὸ δημόσιον τοῦτο κατάστημα ἤμπορεῖ νὰ πλουτισθῆ βαθυμῶδ' ἢ μὲ τὰ πολυτίμητα τῆς ἀρχαιότητος λειψανα, τὰ ὅποια καλυπτεῖ ἡ κλασικὴ γῆ τῆς Ἑλλάδος.

Τα μέτρα ταῦτα ἐγκριθέντα παρὰ τῆς Κυβερνήσεως κρινόμενα ἀναγκαῖον νὰ σοι ἐκθέσωμεν εἰς τὴν παρούσαν ἐγκύκλιον, διὰ νὰ δυνηθῆ, νὰ συλλεθῆσιν εἰς τὴν ἐρέθειαν αὐτῶν, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰς ἀκέραιους διατάξεις.

1. Ὁ λοιπὸν κοινοποιεῖται εἰς τοὺς κατοίκους τῆς ὑπὸ τὴν διοίκησιν σου ἐπαρχίας, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἐεργάσατο τὸ ψηφίσμα τῆς Συνελεύσεως, ἀπαγορεύον τὴν πώλησιν καὶ ἐξαγωγὴν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας, ὁ ἀνεχεται κατ' εὐθείαν τρόπον νὰ ἐπιπρασθῶσιν. ἡ νὰ βιωφθῶσιν ὡπωποῦν ἢ δικαίαι τῆς ἰδιοκτησίας· διὰ τὸ μόνον· αὐτὴν σκοποῦ, εἶναι τὸ ἀληθινὸν συμφέρον τοῦ κοινῶν, καὶ τοῦ δημοτικοῦ πο-ίτου, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ μόνον ζητεῖται νὰ γυμνασθῆ τὰς εἰσεῖσι διαταξίματα ἀρχαιότηται, εἰς τὴν ἑλ-

λάδα, νὰ ἐκτιμηθῆ αὐτὰς ἀξίως πρὸς ὄφελος τῶν ἐχόντων αὐτὰς κυρίων, καὶ νὰ τοῦς ὑποχρεώσῃ ἀσπλῶς νὰ εἰδοποιώσιν διὰ τοῦ Διοικητοῦ τὸν Ἐβρον τοῦ ἐθνικοῦ Μουσείου, ὁποῖον ἔχουσι σκοποῦν περὶ αὐτῶν, καὶ πῶς θέλουσι νὰ τὰς διαθέσωσιν.

2. Θέλεις προσκαλέσει διὰ τοῦτο τοῦ, ὅτι ἔχουν παρ' ἑαυτοῖς, ἡ γνωρίζουν ὅτι ὑπάρχουν εἰς ἀγνοίαν ἢ εἰκίαν ἀρχιότητες ὅποιοῦδήποτε εἶδους, εἰν ἀγάλματα, ἀνάγλυφα, ἐπιγραφαί, τορεύματα, μνημεῖα, νομίσματα, νὰ δηλοποιήσῃν αὐτὸ τοῦτο παρουσιασθέντες· τὸ συντομώτερον εἰς τὸ Διοικητήριον τὸ ἴδιον· ὑποχρευνταί νὰ πρᾶξωσι καὶ εἰ κατ' ἐνορίας ἐκκλησιαστικοὶ καὶ εἰ ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων.

3. Μετὰ τὰς πληροφωρίας ταῦτα· θέλεις ζητήσῃ περὶ τῶν ἀναφερομένων σημειώσιν λεπτομερῆ τῶν τεχνουργημάτων τούτων, ἡν ὀνομασθῆ ἀπὸ διασφηνισθῆ· μὲ τὰς ἰδίας σου παρατηρήσεις, ὅσον εἶναι δυνατόν, θέλεις διευθύνει εἰς Αἴγιον πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἐν τοσοῦτ' ὁφείλεις νὰ λάβῃς πρόνοιαν, ὅστε καὶ εἰ τῶν τεχνουργημάτων τούτων νὰ μὴ κολιδοθῆ, ἀποξενωθῆ, ὑποκαπῆ ἢ μετακινήσῃ λαθραῖως ἔξω τῆς ἐπικρατείας.

4. Θέλεις προσκαλέσει τοὺς εἰρημένους ἰδιοκτητὰς νὰ εἰδοποιήσῃ τῶν ἔχοντι σκοποῦν περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τούτων, καὶ νὰ ἐμελογήσῃν εἰν θέλωσι νὰ πωλήσωσιν αὐτάς. Εἰς ταῦτην τὴν περίστασιν θέλεις εἰδοποιήσῃ τὸν Διευθυντὴν τοῦ ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἀπὸ δὲ λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὰς ἀναγκαῖας πληροφωρίας ἡ Κυβέρνησις, θέλει ὅστε ἡν ἄδειαν τῆς ἐξαγωγῆς ἀκολουθῶσα τὸ ἄρθ. 2 τοῦ ψηφίσματος· εἰν δὲ κρίνῃ ἀναγκαῖον ἡν κτήσῃν ἀρχαιότητος· τινος διὰ τὸ ἐθνικὸν Μουσεῖον, θέλει ἀγοράσῃ αὐτὴν κατὰ προτιμῆσιν, προσδιορίζομένη, τῆς τιμῆς ἀπὸ ἐπιτροπῆν συγκεκλιμένην ἀπὸ ἀρχαιολογιστῶν ἡμετέρων. Ἀλλ' εἰν τὸ ἄρθ. 2 θέλεις παραστήσει εἰς τοῦ, πολιτας, ὅτι τὸ κατάστημα τοῦτο, φέρει κοινῆν ἀξίλειαν· καὶ δεῖται εἰς τὸ ἔθνος, διχεται τὰ προσηφραζόμενα ἡμετέρῃ τῆς ἀρχιότητος τεχνουργήματα ἀπὸ τοῦ φιλοκάλου καὶ φιλοκάλου πολιτας, καὶ πρᾶττόμενον τὴν εὐσυχρίαν αὐτῶν εἰς τὰς μελλούσας γενεάς, θέλει καταγράψει τὰ ὄνοματα αὐτῶν εἰς τὸν ἐπιτοῦτον δημοτικὸν ὁμοσποντικὸν κατάλογον τῶν δωρητῶν καὶ εὐεργιστῶν τοῦ ἐθνικοῦ Μουσείου θέλει δὲ ἐκδίδῃ καὶ πρὸς τὸν κοινὸν ἐπιτοῦτον ἐνδεικτικὰ τῆς προσφωρίας ἐκείνην.

Πρόλογος

Κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἐκφράστηκαν ἀπὸ τοῦτες τὶς σελίδες ἀνησυχίες γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων τοῦ τόπου μας ἔπειτα ἀπὸ τὴ σύνδεσή μας μὲ τὶς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες καὶ τὴν κατάργησιν τῶν τελωνειακῶν ἐλέγχων στὰ σύνορά μας. Οἱ ρυθμίσεις πού ἐπιβλήθησαν ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς Ἐμπορίου τῆς Κοινότητος, καὶ ὄχι Πολιτισμοῦ, καὶ οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τῇ μετακίνησιν τῶν λεγομένων πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ ἀρχαῖα μας, δὲν εἶναι ἐκεῖνες πού ἐπιθυμοῦμε, γιὰτὶ ἀφ' ἑνὸς παραγράφονται νόμιμες καὶ εὐλογες διεκδικήσεις μας, ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀδίκημα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας εἰς βᾶρος τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ ἀποδεικνύεται ἀπὸ μᾶς, ὡς ἐὰν εἶναι δυνατὸν ἢ γῆ τῆς Γερμανίας, τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἀγγλίας νὰ χαρίσει ἀττικὰ ἀνάγλυφα.

Οἱ δυσμενεῖς προβλέψεις τοῦ παρελθόντος δικαίωνονται, μποροῦμε μάλιστα νὰ ὑποθέσουμε καὶ τὰ δυσμενέστερα. Τοῦτο διότι, ὅπως διαμορφώνεται ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἀπρόσωπες καὶ ἀπρόσιτες δυνάμεις πού θὰ βρίσκονται πέραν ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῶν φυσικῶν προστατῶν τῶν μνημείων θὰ καθορίζουν τὴν πολιτικὴν μας ἀπέναντι σὲ αὐτά. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ θὰ προσαρμοσθεῖ, σὲ σημαντικὸ τουλάχιστον βαθμὸ, πρὸς ὅσα ἰσχύουν στὴν πλειονότητα τῶν χωρῶν τῆς Κοινότητος. Ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἢ Ἰταλία διαθέτει ἀρχαιότητες ἰσότιμες μὲ τὶς δικές μας

καὶ βρίσκεται στὴν ἴδια μὲ μᾶς μοίρα. Παρὰ ταῦτα, ἡ τελευταία ρύθμιση ποὺ μνημονεύω παραπάνω γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν δὲν συντάχθηκε μαζί μας.

Οἱ χῶρες τῆς Εὐρώπης ἔχουν διάφορη ἀντίληψη ἀπὸ μᾶς γιὰ τοὺς καλλιτεχνικοὺς καὶ προγονικοὺς θησαυροὺς τους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχαίου, τοῦ μοναδικοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀξιοθαύμαστα ἔργα τέχνης τῶν δυτικῶν χωρῶν εὐκόλα γίνονται ἀντικείμενα συναλλαγῆς καὶ μεταναστεύουν στὴν ἀμερικανικὴ ἡπειρο, τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Αὐστραλία, ὅπως συνέβαινε παλαιότερα στὴ Ρωσία, χωρὶς αὐτὸ νὰ προκαλεῖ ἀντίδραση.

Ἡ σύνταξη νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἐτοιμάζεται, εἶναι ἐξαρτημένη πλέον ἀπὸ ὅσα θὰ ἰσχύουν στίς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες. Μὲ διάφορες προϋποθέσεις εἶχε συντάξει νέο ἀρχαιολογικὸ νόμο τὸ 1965 ὁ Ἰωάννης Κοντῆς, προϋποθέσεις ποὺ ἴσχυαν ἐν μέρει, καὶ τὸ 1975, ὅταν τὸν ἐπεξεργάστηκε ἐκ νέου. Σήμερα ἀντιμετωπίζουμε συσσωρευμένες τίς ἀπαιτήσεις τῶν ἰδιοκτητῶν γῆς, τῶν νεοσυλλογέων, τῶν πλουσίων ποὺ δὲν ἔχουν ποῦ νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματά τους. Ἀκόμη ἀντιμετωπίζουμε κρατικὲς ὑπηρεσίες ποὺ ἀπαιτοῦν νὰ ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ ἀντικείμενα ποὺ διαχειρίζονται τὸ προβάδισμα ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα. Ἡ φροντίδα γιὰ τὸν τόπο ὅπου ζοῦμε καὶ ἡ σωτηρία τῶν ἀρχαίων θυσιάζονται χάριν τῆς μονίμως ὑπὸ ἀνάπτυξη οἰκονομίας, αὐτῆς τῆς οἰκονομίας ποὺ προκαλεῖ μόλυνση καὶ φθορὰ στὸν τόπο καὶ νοσηρότητα στοὺς ἀνθρώπους.

Δύσκολη, μάλλον ἀδύνατη, φαίνεται ἡ ψήφιση νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου ποὺ θὰ προστατεύει τὰ ἀρχαῖα ὅσο καὶ ὁ νόμος 5351/1932. Τοῦτο θὰ συμβεῖ διότι, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη προστασίας τῶν ἀρχαίων εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ 1932, τὰ στενὰ συμφέροντα κακῶν πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι αὐτομάτως θὰ συσπειρωθοῦν, θὰ βαρύνουν περισσότερο κατὰ τὴν ψήφιση τοῦ νέου νόμου ἀπὸ ὅσο θὰ ἐβάρυνε ἡ παραδεδεγμένη γνώμη γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Τὰ συμφέροντα αὐτὰ ὑπῆρξαν ἕως σήμερα τὸ ἐμπόδιο δημιουργίας σύγχρονου ὀρθοῦ νόμου, τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξὴ ἐπιτάσσει τὸ Σύνταγμα. Εἶναι τὰ ἴδια συμφέροντα ποὺ μετατρέπουν σὲ λατομεῖα τὰ βουνατὰ τῆς Ἀττικῆς, ποὺ μεταβάλλουν τὰ δάση καὶ τὰ λειβάδια σὲ νεκροταφεῖα τῶν βιομηχανιῶν.

B.X.Π.

Εἰσαγωγικά

Ἡ φετινὴ μας συγκέντρωση σὲ σχέση μετὴν περυσινὴ γίνεται ὑπὸ δυσμενέστερους ὄρους γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ τόπου μας, κυρίως τὰ κινητὰ. Ἀφ' ἑνὸς οἱ κλοπὲς τῶν Μουσείων μας, ἀφ' ἑτέρου ἡ τελωνειακὴ ἔνωση μεταξὺ τῶν κρατῶν τῆς Κοινότητος δημιουργοῦν νέο καθεστῶς πού μᾶς μεταφέρει, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων, στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα.

Πρὶν ὅμως σᾶς ἀπασχολήσω μετὴν πολιτικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας θὰ σᾶς θυμίσω ὅτι πολλοὶ ἐταῖροι ἔπαψαν νὰ βρίσκονται μαζί μας. Σᾶς μίλησα πέρυσι γιὰ τὴν ἀπώλεια δύο οἰκείων μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τὸν *Νικόλαο Πλάτωνα* καὶ τὸν *Μανόλη Ἀνδρόνικο*. Τὰ δυστυχήματα τοῦ 1992 δὲν σταμάτησαν ἐκεῖ. Ἐφυγαν ἀκόμη ὁ παλαιότατος ἐταῖρος μας *Ἀναστάσιος Ἀναστασιάδης*, ὁ ἱστορικὸς *Κωνσταντῖνος Καλλέρης* καὶ ὁ λαογράφος *Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος*. Ἀκόμη ὅμως λείπει φέτος ἀπὸ τὴ συνάθροισή μας ἕνας ἀγαπητὸς φίλος. Στίς 27 Μαΐου τοῦ 1992 ἀπεβίωσε ὁ *Παῦλος Λαζαρίδης*, ὁ ἀνασκαφέας τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν καὶ Σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1984. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπηρεσιακοῦ σταδίου του, τὸ 1948, εἶχε τὴν τύχη νὰ ὑπηρετήσῃ στὴ Ρόδο μετ' Ἐφορο τὸν *Ἰωάννη Κοντῆ*. Ἡ ἐκεῖ θητεία του τὸν προετοίμασε γιὰ τὰ σημαντικὰ καθήκοντα πού θὰ ἀνελάμβανε βαθμηδόν, τοῦ Ἐπιμελητοῦ καὶ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Θεσσαλίας, Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας ἀργότερα καὶ τέλος τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀπὸ τοῦ 1975 μέχρι τοῦ 1982.

Ὁ Παῦλος Λαζαρίδης ἀνῆκε στή γενιά ἐκείνη τῶν ἀρχαιολόγων πού ὡς πρώτη μέριμνά τους θέτουν τὸ συμφέρον τῶν μνημείων, τὸ συμφέρον τὸ καθημερινό, τὸ πρακτικὸ πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀδιάκοπη φροντίδα γι' αὐτά, τὴ νομικὴ προστασία πρῶτα, τὴν προστασία ἀπὸ τὴ βουλιμία τοῦ πολίτη ὁ ὁποῖος περιμένει νὰ πλουτίσει μὲ τὴν ἐκμετάλλευση ἢ τὴν ἐξαφάνιση τῶν προγονικῶν μνημείων. Ὑπηρέτησε μὲ πίστη τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀκόμη κι ὅταν ἡ κακὴ κατάσταση τῆς υἱείας του ἐπέβαλε τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ δρᾶση. Δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τῆς ὁποίας ἡ παρουσίαση ἦταν ἡ συνεχὴς φροντίδα του τὰ τελευταῖα χρόνια.

Τὸ τελευταῖο χτύπημα πού δέχτηκε ἡ Ἑταιρεία μέσα στὸ 1992, ἀλλὰ ὄχι τὸ λιγότερο ὀδυνηρό, ἦταν ἡ ἀπώλεια τῆς Ἀργυρῶς Παντελίδου, Διευθύντριας τῆς Βιβλιοθήκης μας. Πέρασαν μῆνες καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ κενοῦ πού δημιουργήθηκε παραμένει τὸ ἴδιο ἔντονη, ὅπως στὶς 29 Ἰουλίου τοῦ χρόνου πού πέρασε. Ἡ Ἀργυρῶ Παντελίδου εἶχε στὴν εὐθύνη της σπουδαιότατο τομέα τῆς δράσης τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ Συμβούλιο θεωροῦσε ὡς τύχη τὴν παρουσία της ἀνάμεσα στοὺς συνεργάτες του. Μὲ τὴ βοήθειά της καὶ τίς γνώσεις της ἔγινε μεγάλο ἔργο συμπλήρωσης καὶ ἀνανέωσης τῆς βιβλιοθήκης καὶ στὴν παρουσία της στηρίζαμε τὴν πραγματοποίησις σημαντικῶν σχεδίων, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτέλεσις τῶρα ἀναβάλλεται.

Στὶς 18 Ἰανουαρίου τῆς χρονιᾶς πού διανύουμε ἀπεβίωσε ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης. Μετὰ μιὰ λαμπρὴ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία στὸ ἐξωτερικό, ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Ἑλλάδα. Ἑταῖρος μας ἔγινε μόλις τὸ 1985. Ἡ σχέση του μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ὅμως ἀρχίζει μιὰ δεκαετία νωρίτερα, ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1974 ἔγινε Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὡς Ὑπουργοῦ συνέβησαν σημαντικὰ γεγονότα πού ἐπηρέασαν τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία, ἐννοῶ τὴν ψήφισις σημαντικῶν νόμων οἱ ὁποῖοι ἀποτέλεσαν αἰτίες ἀναταραχῆς καὶ διχασμοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους, ὅπως ὁ νόμος 159

τοῦ 1975 μὲ τὸν ὁποῖο δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ Κράτος καὶ στοὺς ὑποστηριζόμενους ἀπὸ αὐτὸ ἰδιῶτες νὰ κάμουν μεγάλα ἔργα σὲ τόπους ποὺ προστατεύονται γιὰ τὴν ὀμορφιά τους ἢ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τους. Ὅπως θὰ θυμᾶστε αἰτία τῆς ψήφισης τοῦ νόμου αὐτοῦ ἦταν ἡ ἀπόπειρα κατασκευῆς ναυπηγείων στὴν Πύλο. Κάτι ποὺ δὲν θυμᾶστε ὅπωςδῆποτε εἶναι πὼς ἐξαιτίας του εἶχαν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο οἱ ἀρχαιολόγοι μέλη του. Ἐξίσου σημαντικὸς ἦταν ὁ νόμος 654 τοῦ 1977, συμπλήρωμα τοῦ προηγουμένου, μὲ τὸν ὁποῖο καταργήθηκε ἡ σύμφωνος γνώμη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο νὰ ἐξάγει ἀνεμπόδιστα ἀρχαῖα γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν στὰ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι τὸ νομικὸ θεμέλιο στὶς ἐξαγωγὲς ἀρχαίων, τὶς τόσο συχνὲς στὰ χρόνια τοῦτα. Ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης ἔκαμε προσπάθειες σύνταξης νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου καὶ ἔργο του εἶναι ἡ δημιουργία τῆς «Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως» καὶ ἡ ἐπὶ ὑπουργίας του σημαντικὴ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν της.

Τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Τρυπάνη ἀπεβίωσε ὁ Διονύσιος Ζακυθηνός, ὁ διδάσκαλος ποὺ ἐπηρέασε τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες ἱστορικούς τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους μαθητὲς του, κυρίως τοὺς ἀρχαιολόγους. Πολλοὶ εὐτυχῆσαμε νὰ τὸν ἔχουμε καθηγητὴ σὲ παλαιὰ χρόνια. Τότε ἡ κομψότητα καὶ ἡ χάρη τῆς ὀμιλίας του, ἡ ἐπιστημοσύνη τῆς διδασκαλίας του καὶ ἡ καλοσύνη τοῦ χαρακτήρα του ὑπῆρξαν πρότυπο ποὺ πολλοὶ ἀκολούθησαν. Γιὰ τὴν ἀρχαιολογία εἶχε πάντοτε ζωνρὸ ἐνδιαφέρον· διετέλεσε μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ τοῦ Ὑπηρεσιακοῦ Συμβουλίου καὶ ἀνήκω στοὺς τυχεροὺς ποὺ τὸν εἶχαν καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἐξεταστή καὶ κριτὴ κατὰ τὸν διαγωνισμό εἰσόδου μου στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Διονυσίου Ζακυθηνοῦ ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη ποὺ ἔδειχνε ἔμπρακτα γιὰ τοὺς φοιτητὲς του. Θεωροῦσε τὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου

ώς πρωτεῖον καὶ ξόδευε τὸν χρόνον του καθοδηγώντας τοὺς νέους στοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς διδασκάλους τοῦ αἰῶνα μας ποὺ εὐτύχησε νὰ δημιουργήσῃ τόσους πολλοὺς ἄξιους τῶν κόπων του μαθητὲς καὶ διαδόχους.

Τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992 χωρίζεται σὲ τρία μέρη, τὸ ἀνασκαφικὸ, τὸ ἐρευνητικὸ καὶ τὸ ἐκδοτικὸ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαφῶν μας μειώνεται συνεχῶς καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιδιώξεως μας ἀπὸ τὸ 1988. Ταυτόχρονα τὸ Συμβούλιο ἀναλαμβάνει ἐπιστημονικὰ ἔργα ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ θεραπεύσουν ἐλλείψεις τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Δὲν πιστεύουμε ὅτι θὰ συμπληρωθοῦν ὅλες οἱ ἐλλείψεις αὐτές, ὅπως ἐπιθυμοῦμε· θὰ χρειαζόταν ἡ ἀνυπόκριτη ἠθικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπικουρία τοῦ Κράτους καὶ ἡ βοήθεια τῶν νέων, ἐπαρκῶν ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη, ἀρχαιολόγων, ιστορικῶν, ἐπιγραφικῶν καὶ θρησκευολόγων. Καὶ οἱ δύο ὅροι δὲν ἐκπληρώνονται καὶ ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἀναγκασμένη νὰ προχωρεῖ μὲ τὴ βοήθεια εὐαρίθμων συνεργατῶν της μόνον.

Ἀνασκαφές

Ἡ ἔρευνα στὸν Ραμνούντα ἐκτάθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ δήμου: στὸ φρούριο, στὴ νότια καὶ στὴ βόρεια ὁδὸ καὶ ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

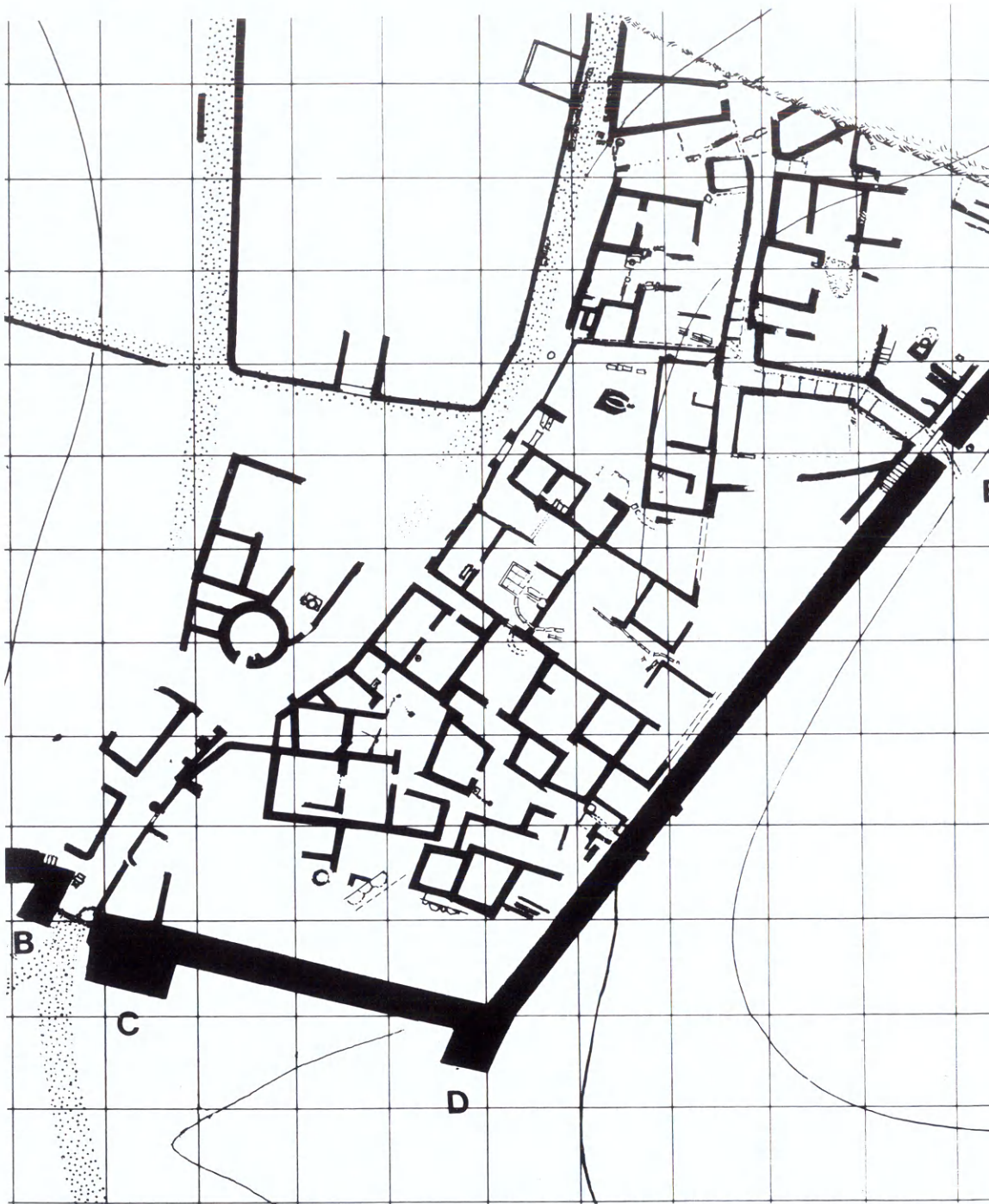
Στὸ φρούριο συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῆς μεταξὺ τοῦ γυμνασίου καὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας πύλης συνοικίας (εἰκ. 1). Ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης ἀποκαλύφθηκε πλήρως μέχρι τῆς πλατείας τῶν ἀναθημάτων, ὅπως ὀνομάστηκε συμβατικὰ μικρὴ πλατεία ὅπου βρέθηκαν ἐνεπίγραφα βάρθρα ἀναθημάτων. Ἀποκαλύφθηκε ἐπὶ πλέον καὶ ἄλλη στενὴ ὁδός, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς κατοίκησης τοῦ φρουρίου ἀπὸ Ἀνατολῶν στὴν πλατεία τῶν ἀναθημάτων. Ἐξάλλου ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, μὲ προέκτασή της πρὸς Νότο, ἔντονα κατωφερικὴ, ὀδηγεῖ σὲ μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, στρατιωτικοῦ προφανῶς προορισμοῦ, τοῦ ὁποίου σώζεται ἀκόμη στὴ θέση της ἡ μονόλιθη ἀριστερὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου καὶ τὸ κατώφλι. Καὶ οἱ νέες παρατηρήσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὰ κτίρια τῆς συνοικίας ποὺ ἐρευνηθήκαν κατασκευάστηκαν μετὰ ἀπὸ περίοδο ἐγκατάλειψης τῆς περιοχῆς ἢ τοῦ φρουρίου. Τοῦτο εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν ἐπιχώσεων καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση ἐπιτύμβιων στηλῶν καὶ ἄλλων ἐπιγραφῶν ὄψιμων χρόνων.

1. ΡΑΜΝΟΥΣ

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

φρούριο

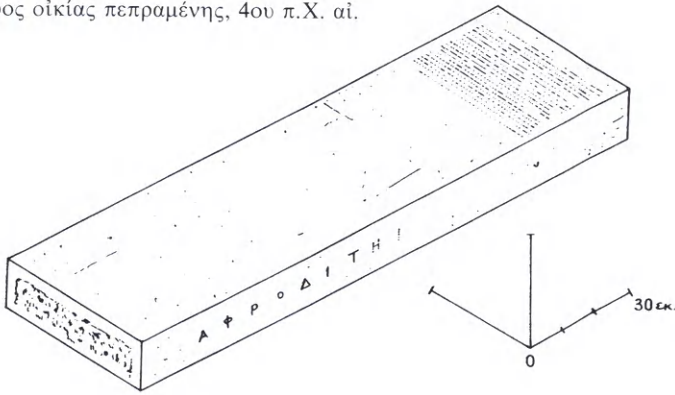
οἰκήματα
ἀνατ. πύλης

1 Φρούριο Ραμουδοντος; ή ΝΑ συνοικία.

2 Ὀρος οἰκίας πεπραμένης, 4ου π.Χ. αἰ.

3 Θρανίο, ἀνάθημα στήν Ἀφροδίτη με χαραγμένο ψήφισμα.

Ὅπως τὰ προηγούμενα χρόνια, κατὰ τὴν ἔρευνα βρέθηκαν ἀρκετὲς νέες ἐπιγραφές σημαντικὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δήμου. Μία, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., εἶναι [ὄρος] οἰκίας [πε]πραμένης ἐραμισταῖς [ο]ἰς Ξενοπέιθου (εἰκ. 2). Στὸν Ραμνούντα ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ ἔρανοι μερικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοὺς γνωρίζουμε. Βρέθηκαν ἀκόμη καὶ θραύσματα στηλῶν στὰ ὁποῖα σώζονται τμήματα ψηφισμάτων. Ἐνα χρονολογεῖται ἐπὶ Ἀγαθοκλέους ἄρχοντος, τὸ 106/5 π.Χ., καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ βουλή. Ἡ σπουδαιότερη ἐπιγραφή ὅμως εἶναι τὸ μεγαλύτερο μέρος ψηφίσματος τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς ἐπὶ τοῦ ἀγνώστου ἄρχοντος Ἀσκληπίδου, χαραγμένο σὲ θρανίο ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στήν Ἀφροδίτη (εἰκ. 3). Μὲ τὸ ψήφισμα ἡ βουλή ἐπιτρέπει στὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Εὐθυκράτη Εὐθυκράτους Μυρρινούσιο νὰ προβεῖ σὲ ἐπισκευές

ψηφισμα ἐπὶ
Ἀσκληπίδου
ἄρχοντος

στο φρούριο του Ραμνοῦντος τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστεῖ ζημιές ἀπὸ ἐπιδρομὴ πειρατῶν. Ὁ στρατηγὸς Εὐθυκράτης διετέλεσε ἔφηβος τὸ 101/100 π.Χ. καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ ψήφισμα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ, τὸ ἐνωρίτερο, ἀπὸ τὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα.

Σὲ διαμετρικῶς ἀντίθετα σημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος βρέθηκαν δύο μικρότατα ἀρχαῖκὰ κεφάλια ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, τὸ ἓνα κούρου, τὸ δεύτερο ἐρμηδίου. Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Στάη, τὸ μικρότατο κεφάλι Ἀμφιαράου.

τέλος
νότιας ὁδοῦ
ὀχύρωμα

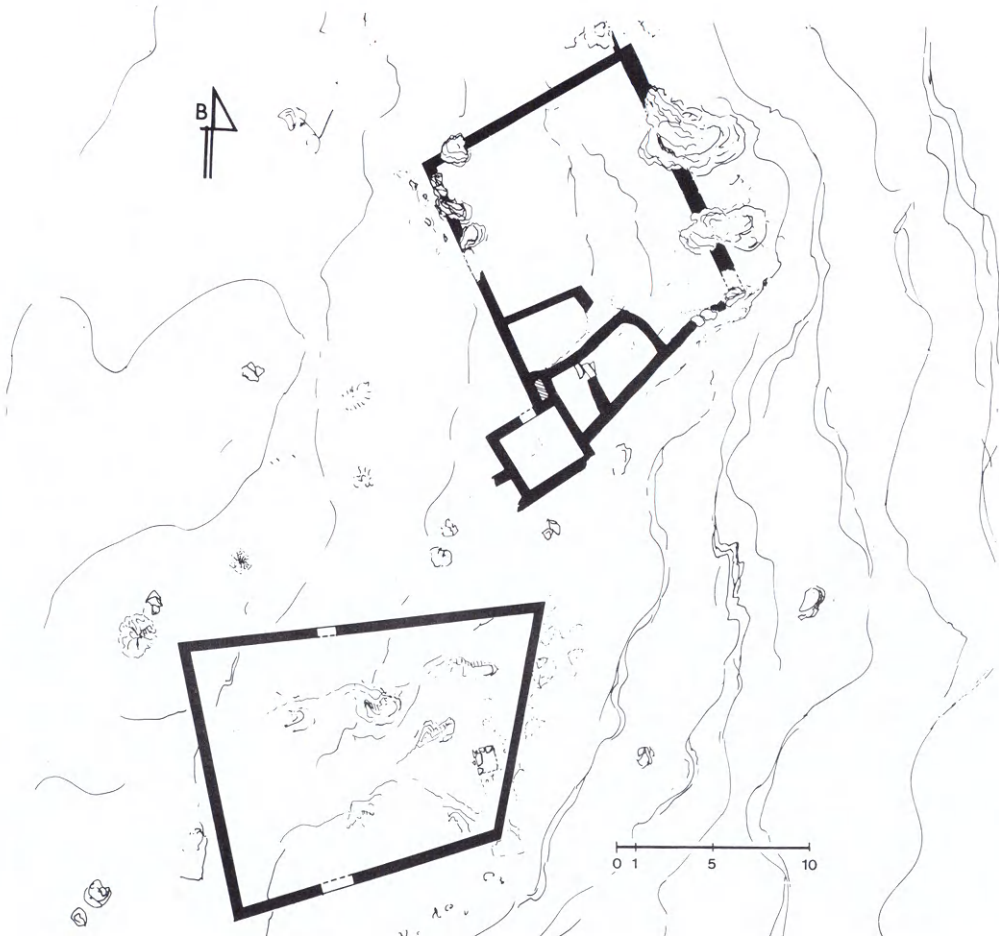
Κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀναστηλώθηκαν, στὴ νότια ὁδὸ, οἱ περίβολοι τοῦ Μενεστίδου, τοῦ Εὐφράνορος καὶ τοῦ Διοφαντίδου. Κατὰ τὸ 1992 ἀποκαταστάθηκε στὴν περιοχὴ τους ἡ νότια ὁδός, ἀπὸ τοῦ μικροῦ κυκλικοῦ περιβόλου μέχρι τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (εἰκ. 4). Βρέθηκε τὸ ἀνάλημμα πὺ προστάτευε τὸν δρόμο ἀπὸ Δυσμῶν

4 Τμήμα τῆς νότιας ὁδοῦ ὅπως ἀποκαταστάθηκε.

καὶ τοῖχος πὸ τὸν ὀρίζει ἀπὸ Ἀνατολῶν. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς ὁδοῦ, πρὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, εὐρύνεται ὑπερβολικὰ καὶ ὡς ἀνατολικὸ ὄριο χρησιμεύει λιθοσωρὸς σὲ εὐθεία γραμμῇ. Πιθανῶς ὁ σωρὸς αὐτὸς τῶν λίθων νὰ εἶναι τὰ λείψανα πρόχειρου ὀχυρώματος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου καὶ νὰ προστάτευε τὴν κάθοδο στὸ φρούριο. Στὴν περιοχὴ ἐκεῖ βρέθηκαν μερικὲς λίθινες σφαῖρες, ἔνδειξη ἐχθρικῆς προσβολῆς ἢ πολιορκίας ἐκ μέρους τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Παλαιότερα εἶχαν βρεθεῖ, σὲ οἶκημα πὸ βρίσκεται σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸ πρόχειρο ὀχύρωμα, νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου. Ὁ δρόμος ὅπως ἀποκαταστάθηκε εἶναι πλήρως βατὸς καὶ ἀποτελεῖ τὴν ὀρθὴ ἀρχαία πρόσδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

5 Οἰκοδομικὸ συγκρότημα ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

ιερὸ
ἄγνωστης
θεότητας

Βορειοδυτικὰ τοῦ ἱεροῦ εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν μικρὸ τέμενος κατάσπαρτο μὲ θραύσματα ἀγγείων, κυρίως τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Σὲ ἀπόσταση 5 μέτρων πρὸς Βορρὰ ἀποκαλύφθηκε οἰκοδομικὸ συγκρότημα πρόχειρα κατασκευασμένο, θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ τέμενος (εἰκ. 5). Ἡ προχειρότητα καὶ ἡ λιτότητα τῆς κατασκευῆς καὶ τὰ λίγα εὐρήματα δείχνουν πὼς πρόκειται γιὰ τόπο λαϊκῆς λατρείας. Δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς θεότητας ποὺ λατρευόταν στὸ συγκρότημα, ἀπὸ τὸν 5ο τουλάχιστον αἰώνα, ἂν ὅμως συνδυαστοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ τεμένους, τὸ σχέδιο τοῦ νέου κτιρίου καὶ ἡ βραχῶδης μορφή τοῦ τόπου μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ Θεσμοφόριο.

ἀναστήλωση
τοῦ περιβόλου
τοῦ Ἱεροκλέους

Ὁ ταφικὸς περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους στὴ βόρεια ὁδὸ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη μελετηθεῖ καὶ ἀναπαρασταθεῖ μὲ ἀκρίβεια (εἰκ. 6), ἀναστηλώθηκε ἐξ ὀλοκλήρου, μὲ χρῆση ὄλων τῶν

6 Ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

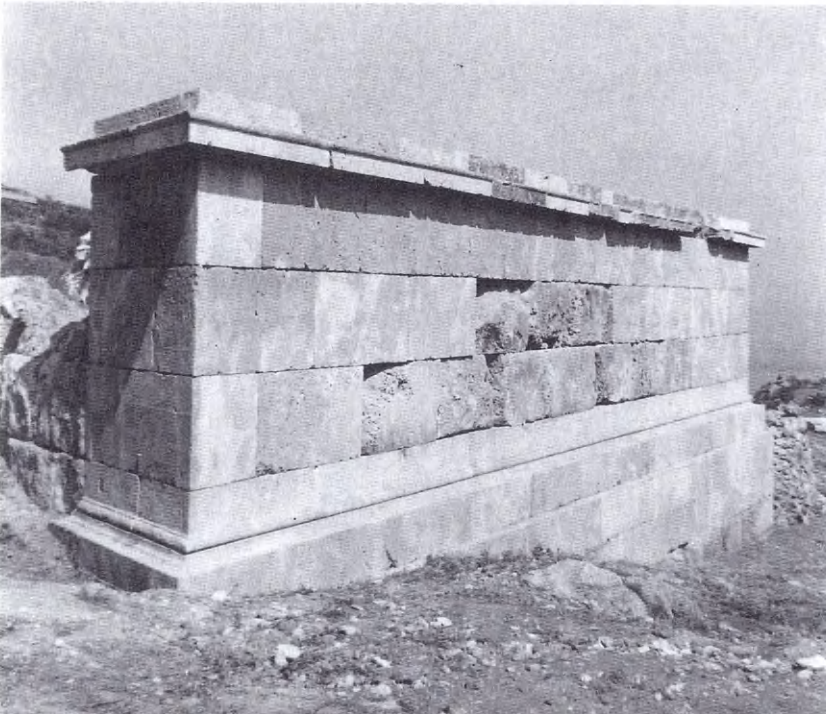

μελῶν του πού σώζονταν σκορπισμένα στὸν ἀρχαῖο δρόμο. Εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος φέρει κυμάτια στὸ κατώτερο μέρος του καὶ γεῖσα ὡς ἐπίστεψη. Μὲ τὴν ἀναστήλωσή του προστατεύεται τὸ ἐσωτερικό του τὸ ὁποῖο σιγὰ-σιγὰ φθειρόταν, ὀλοκληρώνεται, ὅσο μᾶς εἶναι δυνατόν, ἡ μορφή τῆς βόρειας ὁδοῦ καὶ ἀποδίδεται στὴ μελέτη ἓνα σημαντικό ταφικό μνημεῖο (εἰκ. 7). Ἀπὸ τοὺς ἐπιτύμβιους ναῖσκους του ὁ ἓνας, ὁ μέγιστος τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ναῖσκων, ἔχει ἤδη ἀναστηλωθεῖ σὲ εἰδικὴ αἴθουσα. Ὁ δεύτερος, τοῦ ὁποῖου σώζονται τὰ μέλη στὸν Ραμνούντα, δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ ἀναστηλωθεῖ γιατί τὸ ἀνάγλυφό του βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.

Μὲ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους μποροῦμε τώρα νὰ ἰδοῦμε ἀκόμη στὸν Ραμνούντα ἀναστηλωμένους δέκα ταφικούς περιβόλους, τοῦ Μενεστίδου, τοῦ Εὐφράνορος, τοῦ Διοφαντίδου, τοῦ Διογείτονος, τῆς Μνησικρατείας, τοῦ Πυθάρχου, τῆς Ἀριστοκλείας, τοῦ Φανοκράτους, τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνόδωρου καὶ Δρομοκλέους καὶ ἓναν ἀνώνυμο. Ἐλπίζεται ὅτι θὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ ἀναστήλωση καὶ ἄλλων.

7 Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους.

2. ΜΥΚΗΝΕΣ

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

Ἡ τοπογράφηση τῆς μείζονος περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ποῦ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1991 συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ διευθυντῆ τῆς ἀνασκαφῆς σὲ συνεργασία μὲ τὴ διευθύντρια τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν Elizabeth French. Ἡ ἐργασία συνίσταται στὴν ἀποτύπωση τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος ἀνεξαρτήτως ἐποχῆς καὶ στὴ σύγχρονη καταγραφή ὄλων τῶν στοιχείων τους σὲ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων. Ἡ ἐργασία ἄρχισε στὶς 6 Ἰουλίου καὶ διήρκεσε ὡς τὶς 8 Αὐγούστου 1992. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ συμπληρώθηκε ἡ τοπογράφηση ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς πρὸς Β τῆς σύγχρονης ὁδοῦ Φιχιτῶν-Μυκηνῶν καὶ σημειώθηκαν ὅλες οἱ ἐνδείξεις ὑπαρξῆς τάφων, κτιρίων καὶ ἀρχαίων δρόμων, πρὸς Β καὶ πρὸς Α τῶν Μυκηνῶν. Συνολικὰ ἔχουν ἀποτυπωθεῖ καὶ καταγραφεῖ 140 σημεῖα τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ 210 ἄλλα μνημεῖα πάσης φύσεως. Ἐντοπίστηκαν ἐπίσης πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν ἀνασκαφῶν Τσουντα, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχαν ἀκριβεῖς πληροφορίες καὶ σημειώθηκε καὶ ἡ θέση κιβωτιόσχημου τάφου τοῦ βου αἰ. π.Χ. στοὺς πρόποδες τῆς Σάρας.

3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

Ἱερό

Ἀπόλλωνος Μαλεάτα

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1992 οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων κτιρίων. Παράλληλα ἐκτελέσθηκαν ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συμπλήρωσης τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Καββαδία. Οἱ ἐργασίες συντήρησης ἔγιναν κατὰ τὶς μελέτες καὶ μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἱ. Μαυρομματίδη.

Στό συγκρότημα τῆς Σκανᾶς ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ συνδεδεμένου μὲ τοὺς ἱεροὺς χώρους λουτροῦ πού εἶχε ἀρχίσει τὸ 1991 (εἰκ. 8-9).

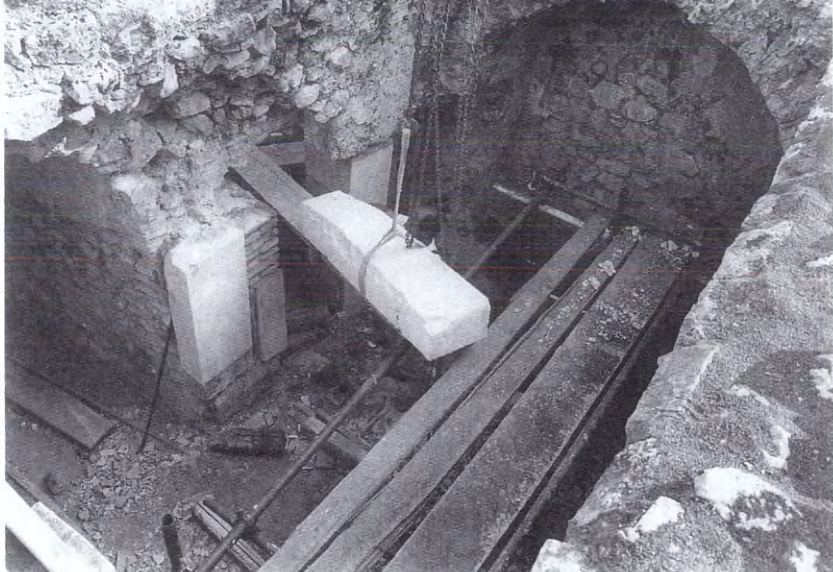
Σκανᾶ

8

8-9 Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λουτροῦ τῆς Σκανᾶς πρὶν (1990) καὶ μετὰ τις ἐργασίες ἀποκατάστασης.

10 Έργασίες τοποθέτησης του πώρινου άνωφλιού στη θύρα μεταξύ χώρων Ο-Π.

11 Το έρείπιο δεξιά της θύρας προς τόν κυκλικό χώρο Π του λουτρού πριν από τις έργασίες άποκατάστασης.

12 Ἡ θύρα πρὸς τὸν κυκλικὸ χῶρο Π ἀποκατεστημένη.

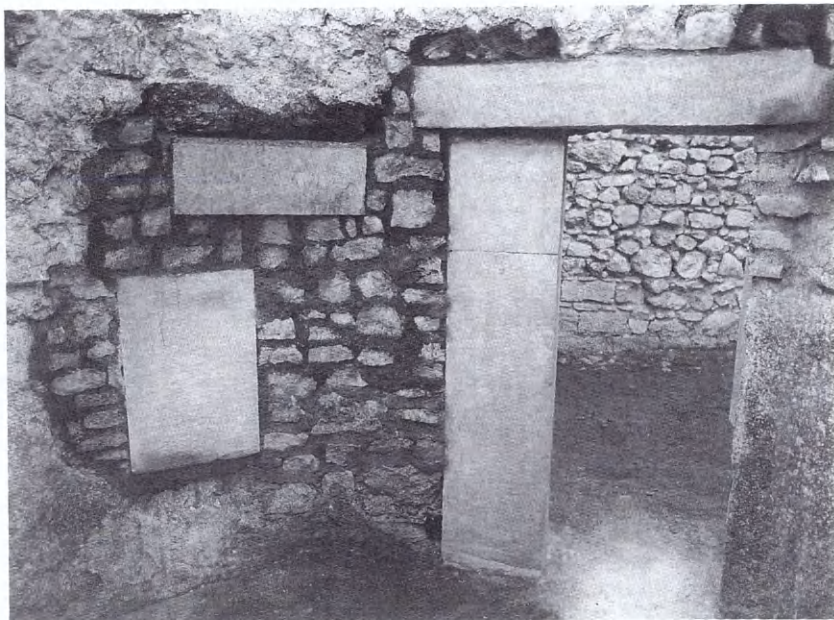
13 Ἡ ἀπόληξη τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ λουτρὸ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

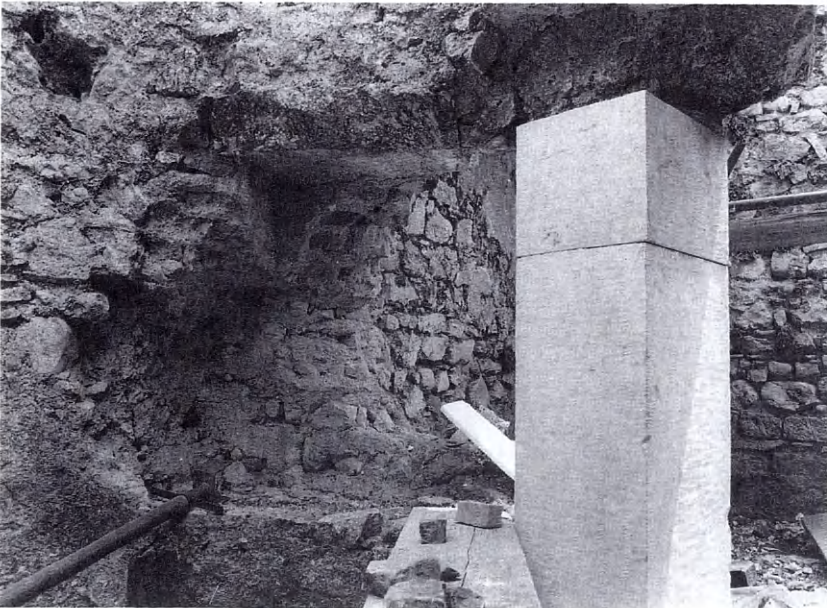
14 Ἡ ἀπόληξη τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ λουτρὸ μετὰ τὶς ἐργασίες.

15 Ἡ θύρα ἀπὸ τὸν κυκλικὸ χῶρο Π πρὸς τὸ λουτρὸ (Ο) μετὰ τὶς ἐργασίες.

Οι ἐργασίες ἔγιναν κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ του μέχρι τὶς γενέσεις τῶν θολωτῶν ὀροφῶν σωζομένου κτιρίου, καὶ ἦταν ἰδιαίτερα κοπιώδεις: ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μερικὴ ἀποκατάσταση τῶν χυτῶν τοιχοποιῶν, κατασκευάσθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὶς κρίσιμες θέσεις ἑλλειπόντων ἀρχαίων μελῶν ἐπτὰ νέοι πώρινοι λίθοι (εἰκ. 10). Ἔτσι ἀποκαταστάθηκαν οἱ παραστάδες καὶ τὸ ἀνώφλι τῆς θύρας ἀπὸ τὸ δωμάτιο τοῦ λουτροῦ στὸν κυκλικὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὴν κυριολεκτικῶς κρεμάμενη ἀνωδομή (εἰκ. 11-12) καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πρόσοψη τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ λουτρό (εἰκ. 13-14). Ἡ ἀποκατάσταση πῶρων στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα τοῦ κυκλικοῦ χώρου (εἰκ. 15) ἔγινε μὲ βάση τὰ ἀποτυπώματα ἀναλόγων ἀρχαίων μελῶν στὴ σωζόμενη τοιχοποιία (εἰκ. 16).

16 Τὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ τοίχου στὰ βόρεια τῆς θύρας ἀπὸ τὸ Π στὸ Ρ μὲ τὰ ἀποτυπώματα τῶν ἐντοιχισμένων πωρίνων μελῶν.

17 Τὰ ερείπια τῆς Σκανῶς ἀπὸ τὰ ΒΑ.

18 Ὁ σηκὸς τῶν Αἰγυπτίων μετὰ τὶς διορθωτικὲς ἐργασίες τοῦ 1992.

Στὸ ὑπόλοιπο κτίριο τῆς Σκανᾶς ἔγιναν διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις ὕστερα ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη συντηρηθέντων τμημάτων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ πολὺ περιορισμένων εὐτυχῶς ἀστοχιῶν. Ἔτσι ἀνυψώθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ καθαρισμένου μέρους τοῦ συμπλέγματος (εἰκ. 17), ὥστε νὰ μὴν τρέχουν ἀπὸ τὴν κατωφέρεια τὰ νερὰ τῆς βροχῆς πάνω του καὶ τὸν διαβρώνουν. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτῃ ἀποκαταστάθηκε στὴ ΝΑ γωνία τοῦ σηκοῦ τῶν Αἰγυπτίων ἡ γένεση τοῦ τόξου τῆς θολωτῆς ὀροφῆς τῆς στέγης (εἰκ. 18).

Στὰ δυτικὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ τελετουργικοῦ ἀνδῆρου ἀναζητήθηκε ἡ συνέχεια τοῦ πώρινου καὶ τοῦ χυτοῦ περιβόλου, πού κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους προστάτευαν τὸν λατρευτικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ χώματα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Οἱ περίβολοι αὐτοὶ συνεχίζονταν πράγματι ἐπὶ 8.40 μ. πέραν ἀπὸ τὸ ἀνδῆρο, καμπτόμενοι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ νότια (εἰκ. 19), ἐκεῖ ὅμως διακόπτονταν, ἀφήνοντας τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου — ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις — ἐλεύθερη.

περίβολος
τοῦ λόφου

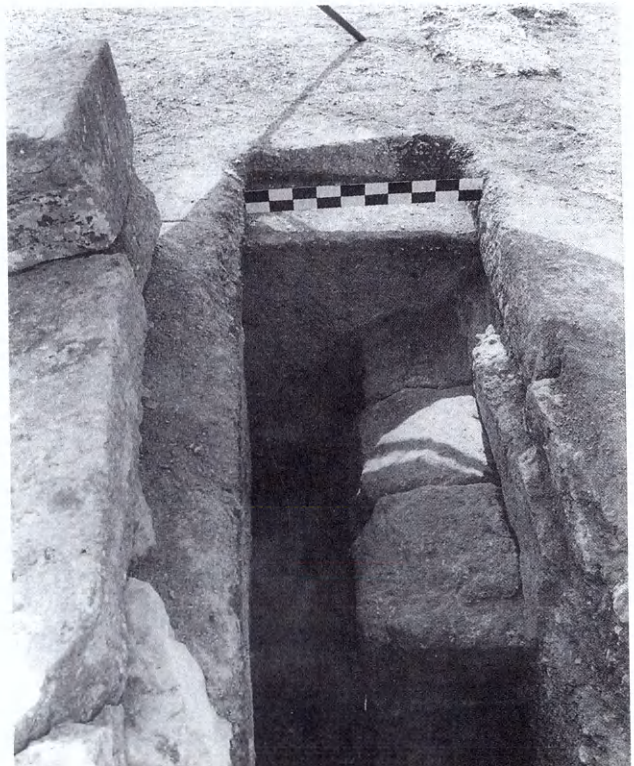
19 Τὸ ἄκρο τῶν περιβόλων τοῦ λόφου στὰ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ.

κλασικός βωμός

Στή ΒΔ γωνία τῆς θεμελίωσης τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ ἔγινε μικρὴ τομὴ, γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση σὲ ἐρώτημα τῆς ἐτοιμαζόμενης μελέτης ἀποκατάστασής του. Συγκεκριμένα θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἐλεγχθεῖ ἂν τὸ θεμέλιο τῆς βόρειας πρὸς τὴν κατωφέρεια πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ ἦταν σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος του ἐνισχυμένο μὲ προεξοχὴ τῶν τριῶν κατωτέρων δόμων του, ὅπως εἶχε φανεῖ τὸ 1988 σὲ μικρὴ τομὴ ὅτι συνέβαινε στὴ ΒΑ του γωνία. Ἡ ἐνίσχυση ἐπιβεβαιώθηκε (εἰκ. 20) καὶ ἐπὶ πλέον διαπιστώθηκε ὅτι τὸ θεμέλιο στηρίχθηκε πάνω σὲ γέμισμα ποῦ ἔπεσε τὸν 4ο π.Χ. αἰ. λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ βωμοῦ. Ἐτσι ἡ ἐνισχυμένη θεμελίωση θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς μέτρο ποῦ ἀντιστάθμιζε τὴν ἔδραση πάνω σὲ μαλακὰ χώματα στὴν κατωφέρεια. Συγχρόνως ὅμως ἀποτελεῖ καὶ θετικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς βαρύτερης κατασκευῆς στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ βωμοῦ, δηλαδὴ ἐνὸς τετρακιονίου θριγκώματος, γιὰ τὸ ὁποῖο συγκεντρώθηκαν σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἄλλες ἐνδείξεις.

20 Τάφος στὴ ΒΔ γωνία τῶν θεμελίων τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ.

21 Έλληνιστικά θεμέλια κάτω από τη ρωμαϊκή Σκανά.

22 Ό ορθογώνιος χώρος της κλασικής/έλληνοιστικῆς ἐγκατάστασης κάτω από τῆ Σκανά.

οικοδόμημα κάτω
από τη Σκανᾶ

Στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ ρωμαϊκοῦ οικοδομήματος τῆς Σκανᾶς, ὅπου προχώρησε ἐφέτος ὁ καθαρισμός, ἐγίνε προσπάθεια νὰ ἀποσαφηνισθοῦν τὰ σωζόμενα λείψανα ἰσχυροῦ κλασικοῦ ἢ πρώιμου ἐλληνιστικοῦ οικοδομήματος (ΠΑΕ 1990): ὁλόκληρη ἡ ΒΔ γωνία τῆς ρωμαϊκῆς Σκανᾶς ἐδράζεται σὲ ἰσχυροὺς προγενέστερους τοίχους, ἐνῶ ἐγγεγραμμένο στὴ γωνία αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἄλλο σύμπλεγμα ἰσχυρῶν τοίχων (εἰκ. 21), ποὺ ἀποδεικνύεται ὅτι σχηματίζαν ἓναν τουλάχιστον παραλληλόγραμμο χῶρο (εἰκ. 22). Ἐπειδὴ α) τὸ ἔδαφος μέσα στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκαν οἱ βαρεῖς αὐτοὶ τοῖχοι σχηματίσθηκε ἀπὸ μπάζα συμπαγή, κατάλληλα γιὰ βαριὰ κατασκευή, κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ β) τὸ συγκρότημα στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν τὰ λείψανα πρέπει νὰ ἦταν πολὺ εὐρύτερο ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὰ τμήματα θεμελίων ποὺ βρέθηκαν ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μὲ ὅμοιο ἄξονα κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα ἄλλων χώρων τῆς Σκανᾶς (χῶρος Ζ, ΠΑΕ 1990), ἢ ὑπόθεση τῆς ταύτισης τῶν κατασκευῶν αὐτῶν μὲ τὸ συγκρότημα τῶν ἐπὶ *Κυνὸς σκαναμμάτων* τῶν ἐπιγραφῶν (IG IV² 1, 109), ὅπου μαρτυροῦνται *νακόρειον, παστάς, κλισία καὶ πύργοι*, ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα ἐλκυστικῆ.

ἀνατολικοὶ χῶροι
τῆς Σκανᾶς

Ὁ καθαρισμός τῆς Σκανᾶς προχώρησε κατὰ τὸ 1992 στοὺς χώρους ποὺ ἐκτείνονταν ψηλότερα στὴν ἀνωφέρεια τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ ἀνατολικά. Καθαρίστηκε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ (κατεστραμμένου) δαπέδου του ὁ ἀτελῶς ἀπὸ τὸν Καββαδία ἐρευνημένος χῶρος Ρ (πάνω ἀπὸ τὸν χῶρο Δ, εἰκ. 17) καὶ συγκεντρώθηκαν γιὰ τὴ μορφή του τὰ ἀκόλουθα νέα στοιχεῖα: α) Πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐκκλίνει ἀπὸ κόψιμο στὸν μαλακὸ βράχο, ποὺ συνεχιζόταν ὑψηλότερα μὲ τοῖχο (διαστ. χώρου 3.40×5.40 μ.). β) Ἀπὸ τὰ νότια ἦταν προσιτὸς ἀπὸ ἓνα μακρὸ διάδρομο, ποὺ ἔτρεχε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο πίσω ἀπὸ τὸ λουτρό (Ο), τὸν σηκὸ τῶν Αἰγυπτίων (Ι) καὶ τὸ δωμάτιο Η (εἰκ. 17), μὲ κλίμακα ἀπὸ ὀπτοπλίνθους. γ) Στὸ κεφαλόσκαλο τῆς κλίμακας αὐτῆς κατέληγε ἡ κλίμακα ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὰ δυτικὰ χαμηλότερα διαμερίσματα στὰ ὑψηλότερα ἀνατολικά (εἰκ. 23α), ἐνῶ τὸ συμπαγὲς θεμέλιο μιᾶς ἀκόμη κλίμακας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ ἄμεση

23 Ἡ συνάντηση τῶν τριῶν κλιμάκων στὴ Σκανά. α: ἀπὸ τὰ χαμηλὰ διαμερίσματα (Δ) στὰ ὑψηλότερα (P). β: ἀπὸ τὸν διάδρομο στὸ P. γ: ἀπὸ τὸ P στὸν ὑψηλότερο λόφο.

24 Ἡ συνέχεια τοῦ συγκροτήματος τῶν ΝΑ λουτρῶν ἀπὸ τὰ ΒΑ. Λ καὶ Ν: οἱ δύο δεξαμενές.

έπαφή πρὸς τὰ ἀνατολικά (εἰκ. 23β), δείχνει ὅτι στὸ ἀνώτερο αὐτὸ τμήμα τῆς Σκανᾶς ὑπῆρχε ἐπίσης δεύτερος ὄροφος.

ΝΑ συγκρότημα
λουτρῶν

Στὸ συγκρότημα τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα τῶν λειψάνων τῆς ἐγκατάστασης, πού ἀποδείχθηκε ὅτι συνεχιζόταν πρὸς τὰ βορειοανατολικά, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν ἀνωφέρεια, στὴν ὁποία ἐκτεινόταν τὸ ὑψηλότερο μέρος τῆς Σκανᾶς. Πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Λ, πού εἶχε καθαριστεῖ πέρυσι, ἕνας ἐπιμήκης χώρος 12 μ. μήκους (Μ) ὀδηγοῦσε σὲ ἄλλη, ὑψηλότερα κείμενη δεξαμενὴ (Ν, εἰκ. 24). Στὴ δεξαμενὴ αὐτὴ τὸ νερὸ ἔφθανε ἀπὸ ΒΑ μὲ ἕναν κτιστὸ ἀγωγό (Ο), ἐνσωματωμένο στὸ συνεχιζόμενο πρὸς τὴν ἀνωφέρεια κτίριο (Ξ, εἰκ. 24). Ἡ κεραμεικὴ ἐπιβεβαίωσε καὶ ἐδῶ τὴν κύρια χρήση τῆς ἐγκατάστασης ἀπὸ τὸν 2ο μέχρι τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ τὴν παράταση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας μέχρι τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

4. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ

γεωφυσικὲς

ἔρευνες

Σ. ΠΑΠΑΜΑΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

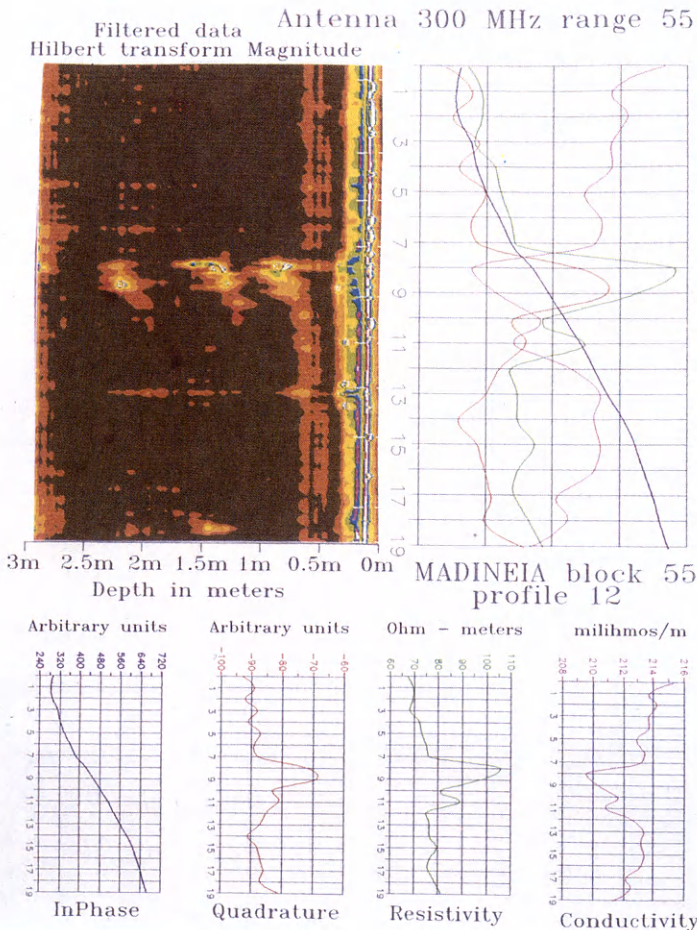
Στοὺς τόμους τοῦ Ἔργου 1990 καὶ 1991 παρουσιάστηκε μέρος τῶν ἐρευνῶν πού ἔχουν γίνεῖ μέχρι σήμερα ὑπὸ μορφή ὀριζόντιων γεωφυσικῶν χαρτῶν, οἱ ὁποῖοι περιεῖχαν πληροφορίες ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων θεμελίων κτιρίων.

Κατὰ τίς ἐφετινὲς ἐργασίες ἔγιναν κατακόρυφες τομὲς τοῦ γεωραντάρ στὸν κἀνναβο 55 (βλ. Ἔργον 1991, 23-25) μὲ σκοπὸ νὰ φανεῖ καθαρότερα ὁ ἀρχαῖος δρόμος. Στις εἰκόνες 25 καὶ 26 παρουσιάζονται οἱ κατακόρυφες τομὲς· τὸ γεωραντάρ πέρασε σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἔδαφος στὴν ἴδια γραμμὴ ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ ἐντὸς 4-5 λεπτῶν. Ἡ συσκευὴ κατέγραψε τὴν τομὴ ἀρχαίου δρόμου πλάτους 5.5 μ.

Τὸ πρῶτο ἄκρο τοῦ δρόμου εἶναι μετὰ τὸ μέτρο 7, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι στὸ μέτρο 13. (Τὸ γεωραντάρ διεισδύει 2, 5, 10 καὶ 30 μ. μέσα στὸ ἔδαφος μὲ τὶς διάφορες ἀντένες του.)

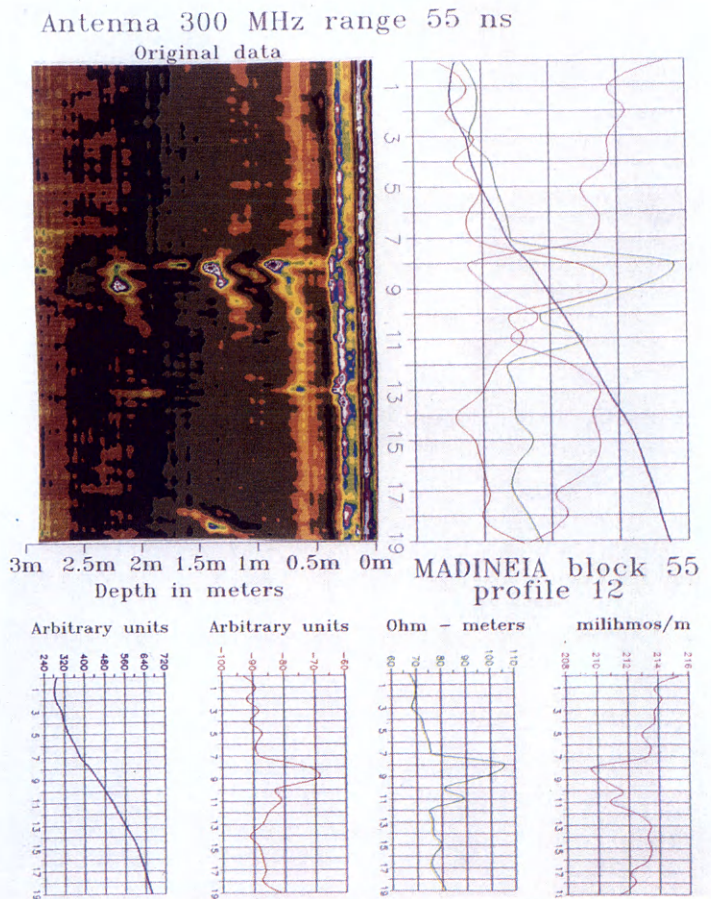
Στὴν εἰκόνα 25 παρουσιάζεται διάγραμμα μὲ σηῆνος ἀπὸ διαφορετικὲς καμπύλες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς γεωφυσικὲς ἀποκρίσεις διαφορετικῶν συσκευῶν ποὺ ἐπίσης πέρασαν ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ἴδια γραμμή.

25

Στην εικόνα 26 παρουσιάζεται η ίδια τομή μετά από ειδική επεξεργασία στον υπολογιστή, με αποτέλεσμα η τομή του αρχαίου δρόμου να φαίνεται πλέον καθαρότερα.

26

Συνεχίστηκαν κατά τὸ 1992 οἱ ἔρευνες τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων Καλλιθέας καὶ Κλάους Πατρῶν.

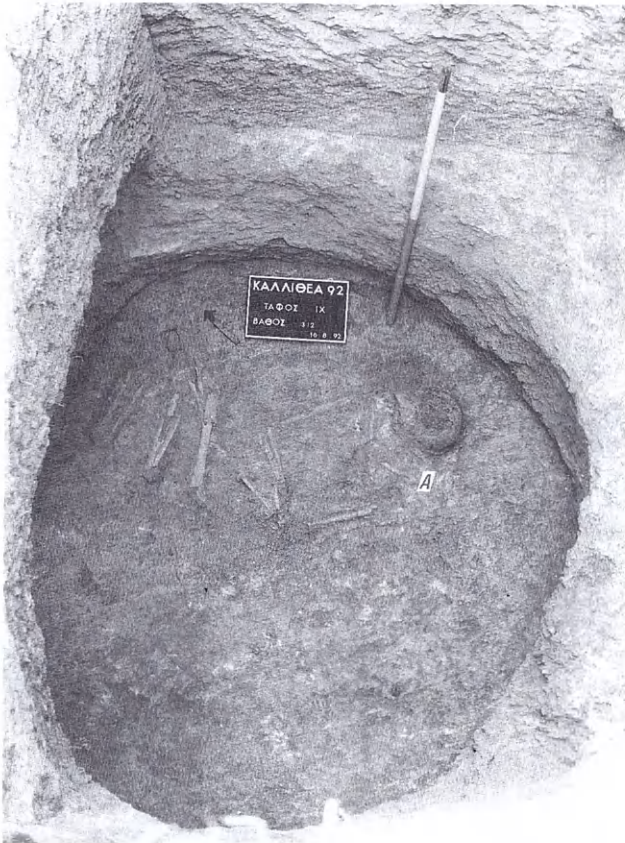
Στὴν Καλλιθέα (θέση «Λαγανιδιά») ἐρευνήθηκαν δύο νέοι θαλαμοειδεῖς τάφοι (VIII καὶ IX) Ν καὶ ΝΔ τοῦ θολωτοῦ τάφου, οἱ ὁποῖοι ἦταν βυθισμένοι, ἀλλὰ ἀσύλητοι, ὁμοίας κατασκευῆς καὶ διαστάσεων μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀνασκάφηκαν κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ὁ τάφος IX περιεῖχε μία μόνο ταφή κατὰ χώραν ἀκτέριστη (εἰκ. 27), ἐνῶ ὁ τάφος VIII εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὀκτὼ ταφές (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ), τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα τα-

**5. ΚΑΛΛΙΘΕΑ-
ΚΛΑΟΥΣ
ΠΑΤΡΩΝ**

ΘΑΝ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Καλλιθέα

27 Ὁ τάφος IX.

φικά επίπεδα που συνοδεύονταν από διάφορα κτερίσματα (ἀγγεῖα, χάλκινα ἐργαλεῖα καὶ ὄπλα, μικροευρήματα) (εἰκ. 28). Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ταφὲς ἦταν ἡ Θ, κτερισμένη μὲ «θησαυρὸν» χάλκινων ὄπλων καὶ ἐργαλείων (ξίφος, λόγχη, μαχαίρι, ξυράφι καὶ διπλὸ πέλεκυ), λίθινο ἀκόνι, χάνδρες περιδεραίου καὶ ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο. Ἡ ταφή Θ ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ ἐξέχον πρόσωπο (πολεμιστὴ-ιερέα;) τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ τῆς Καλλιθέας.

Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται βάσει τῶν εὐρημάτων τους στὴν ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΑ-Γ περίοδο.

Κλάους

Στὸ Κλάους (θέση «Κούκουρα»), ΝΑ τοῦ ἐργοστασίου οἰνοποιίας Achaia-Clauss, ἐρευνήθηκαν τέσσερις βυθισμένοι, ἀλλὰ ἀσύλητοι θαλαμοειδεῖς τάφοι (Λ, Μ1, Μ2, Ν) (εἰκ. 29). Ὁ δρόμος τοῦ τάφου Ν καὶ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ θαλάμου τῶν τριῶν ἄλλων τάφων εἶχαν καταστραφεῖ (ὅπως καὶ τῶν ἀνασκαφέντων πέρυσι) ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα (μπουλντόζα) κατὰ τὴ διάνοιξη πρὸ ἐτῶν δρόμου στὴ θέση αὐτῆ. Τὸν θάλαμο τοῦ τάφου Λ διέσχιζε πῆλινος ἀπο-

28 Ὁ τάφος VIII.

στραγγιστικός (;) άγωγός (εικ. 30), ενώ οι τάφοι Μ1 και Μ2 είχαν κοινό, έντονα κατηφορικό και βραχύ, δρόμο και εισόδους φραγμένες με ισχυρότατες ξηρολιθιές. Οι τάφοι Λ και Ν είχαν λάγκκους λαξευμένους στο δάπεδο των θαλάμων

29 'Ο τάφος Μ.

30 'Ο τάφος Λ.

31 Ὁ τάφος Ν.

τους με καλυπτήριες πλάκες (εικ. 31). Ὅλοι οἱ τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες τῆς μιᾶς ταφές, πού εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ στοὺς λάκκους, ἐνῶ ὅστὰ παραμερισμένων δευτερογενῶν ταφῶν βρέθηκαν σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων (εικ. 31).

Συνολικὰ οἱ τάφοι περιεῖχαν περισσότερες ἀπὸ δεκαοκτῶ ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες δύο (Β, Γ) τοῦ τάφου Ν ἀνῆκαν σὲ ἐπίτοκη γυναίκα. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀναγνώριση στὸν ἴδιο τάφο (Ν) μιᾶς καύσης (Θ), πού προστίθεται στίς ἐλάχιστες γνωστὲς ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας.

Πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα ἦταν καὶ τὰ κτερίσματα τῶν τάφων: περισσότερα ἀπὸ πενήντα ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, πυξίδες, λεκάνες, κύλικες, σταμνίσκοι κ.ἄ.), χάλκινα ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα (λόγχες, μαχαίρια) καὶ διάφορα μικροευρήματα (χάλκινες καὶ ὀστέινες περόνες, πήλινα καὶ λίθινα σφονδύλια, χάνδρες περιδεραιῶν κ.ἄ.). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ΥἚ ΙΙΑ-Γ καὶ ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο.

Ἡ ἀνασκαφή στὴν ἀρχαία Μεσσήνη κατὰ τὸ 1992 ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τεράστιου στωικοῦ οἰκοδομήματος σὲ σχῆμα πεῖ, τὸ ὁποῖο περιβάλλει τὸ πέταλο τοῦ Σταδίου καὶ συνεχίζεται πρὸς Ν κατὰ μῆκος τῶν πρανῶν τοῦ στίβου ὡς τὸ Ἡρῶο-Μαυσωλεῖο (εἰκ. 32). Οἱ ἀσβεστολιθικοὶ δωρικοὶ κίονες μὲ

6. ΜΕΣΣΗΝΗ

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

Γυμνάσιο

32 Ἐκδοχὴ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ Γυμνασίου.

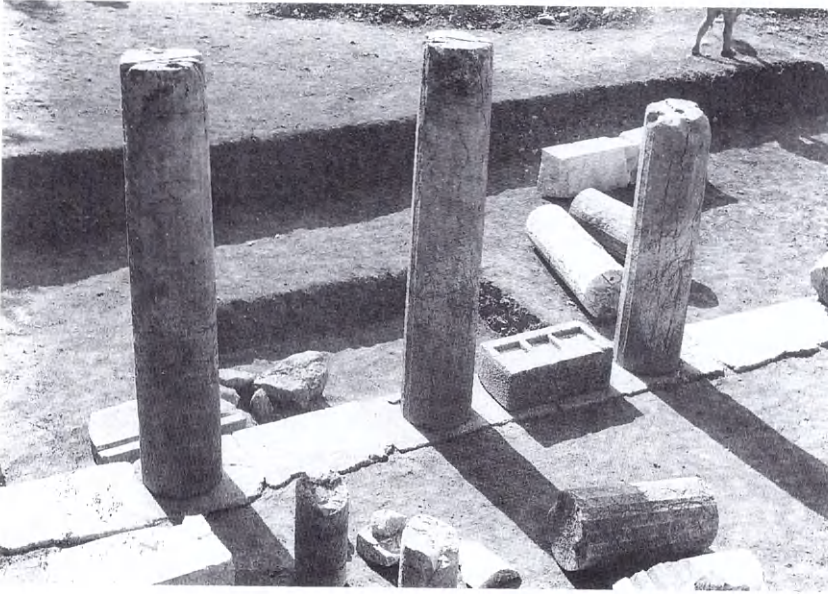

τις είκοσι άβαθειές, σχεδόν επίπεδες ραβδώσεις, που έξεΐχαν έν μέρει άπό τó έδαφος πριν άπό τήν άφαίρεση τής έπίχωσης, άποκαλύφθηκαν κατά τó μεγαλύτερο μέρος τους όρθιοι στή θέση τους, ένώ μέλη τοϋ δωρικού θριγκοϋ (έπιστύλια, τρίγλυφα με συμφυείς μετόπες και γεΐσα) βρέθηκαν διάσπαρτα γύρω τους. Οί στοές άνήκουν, όπως διαπιστώθηκε, στο Γυμνάσιο τής πόλεως, τó όποΐο άποτελοϋσε μαζί με τó Στάδιο ένιαΐο οΐκοδομικό συγκρότημα. Για τó Γυμνάσιο ó Πausανίας (IV 32, 1) σημειώνει μόνο τά έξής: *τά άγάλματα τά έν τῷ Γυμνασίῳ ποιήματά έστιν άνδρῶν αίγυπτίῳν, Έρμηῆς καί Ηρακλῆς τε καί Θησεύς.*

Ή δυτική στοά (είκ. 33-34), πλάτους 7 μ., που άποκαλύφθηκε σέ μήκος 59 μέτρων, φέρει τριάντα δύο κίονες, ύψους περίπου 3.20 μ. μαζί με τó κιονόκρανο (μονολιθικούς ή άποτελούμενους άπό δύο έως τρεις σφονδύλους), οί είκοσι

33 Μερική άποψη τής δυτικής στοάς τοϋ Γυμνασίου.

34 Μονολιθικοί κίονες στο βόρειο πέρας της δυτικής στοάς.

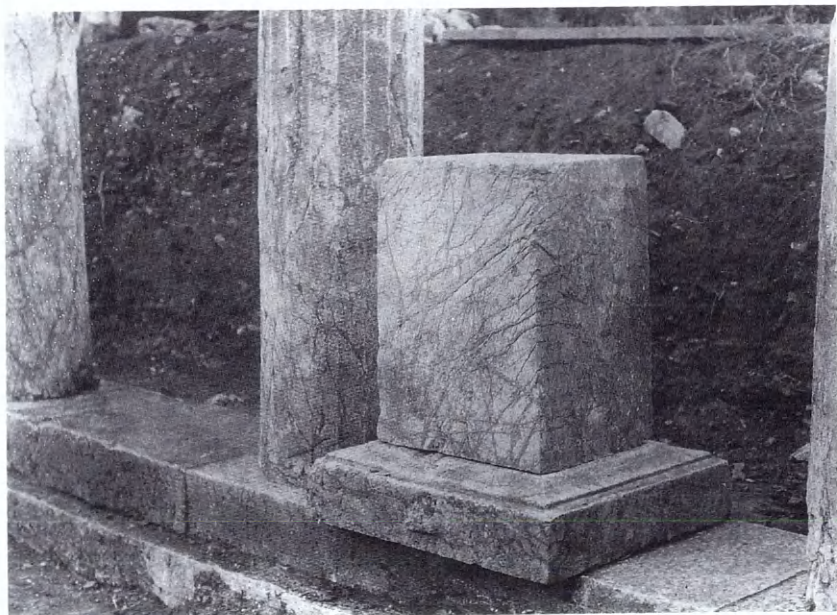
35 "Αποψη της βόρειας στοάς του Γυμνασίου.

ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν ὄρθιοι πάνω στὸν στυλοβάτη μὲ ἑλλείψεις στὸ ἀνώτερο τμήμα τους ἢ καὶ ἀκέραιοι.

Ἡ βόρεια διπλὴ στοᾶ, πλάτους 10.80 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 26.15 μ. (εἰκ. 35) ὡς τὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου, ποὺ ἔχει ἀποκόψει τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς. Ἡ ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία σώζει δεκατρεῖς κίονες, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ὀκτώ, οἱ ὁποῖοι ἐδράζονται σὲ κυλινδρικές βάσεις ποὺ φέρουν εἴκοσι τέσσερις κανονικὲς ραβδώσεις, ἐνῶ τὸ ὕψος τους ξεπερνοῦσε τὰ 5 μ. Ὁ πίσω, βόρειος τοῖχος τῆς στοᾶς ἔχει ἀνακατασκευασθεῖ μὲ ἀκανόνιστες μικρὲς πέτρες, σώζει ὅμως μέρος τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς ἀπὸ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους στὸ ἀνατολικὸ τμήμα του, ὅπου διατηρεῖται καὶ ἡ θεμελίωση προπύλου, ποὺ ἐξέχει πρὸς Β. Ἐπισκευὲς ἔγιναν καὶ στὴ δυτικὴ στοᾶ, ἐμφανεῖς κυρίως στὸν στυλοβάτη.

36 Τὸ ἐνεπίγραφο μονολιθικὸ βάθρο ἀρ. εὐρ. 4204.

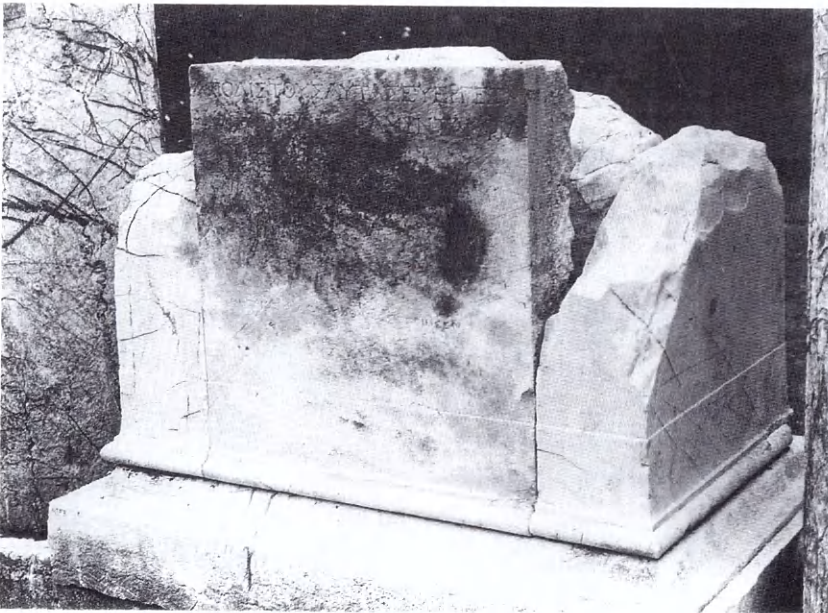

Μεταξὺ τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς στοᾶς ὑπῆρχαν κατὰ διαστήματα βάθρα γιὰ τὴν ἀνίδρυση ἀνδριάντων (εἰκ. 33), τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ χώραν πάνω στὸν στυλοβάτη. Τὸ πρῶτο μονολιθικό, ἄρ. εὐρ. 4204, μεταξὺ τῶν κιόνων 17 καὶ 18, ὕψ. 0.78 μ. χωρὶς τὴ στέψη (εἰκ. 36), φέρει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ.: *Οἱ ἠφηβευμένοι ὑπὸ Θεοφάν[εως] / Κράτωνα Θεοφάνεος / τὸν αὐτῶν εὐεργέταν ἀρετᾶς / ἔνεκεν καὶ εὐνοίας / τᾶς εἰς αὐτούς. Ὁ Θεοφάνης τιμᾶται ὡς εὐεργέτης καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀνδριάντα δίπλα στὴν προεδρία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (βλ. Ἔργον 1991, 35: Κράτωνος ἀντὶ Νίκωνος).*

Τὸ δεύτερο βάθρο δὲν διατηρεῖται καλά. Τὸ τρίτο, ἄρ. εὐρ. 4358, ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῶν κιόνων 7 καὶ 8 καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ περίτεχνη κυματιοφόρο βάση καὶ τέσσερις ὀρθοστάτες ὕψ. 0.80 μ. χωρὶς τὴ στέψη (εἰκ. 37), σώζει τὴν

37 Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο ἄρ. εὐρ. 4358.

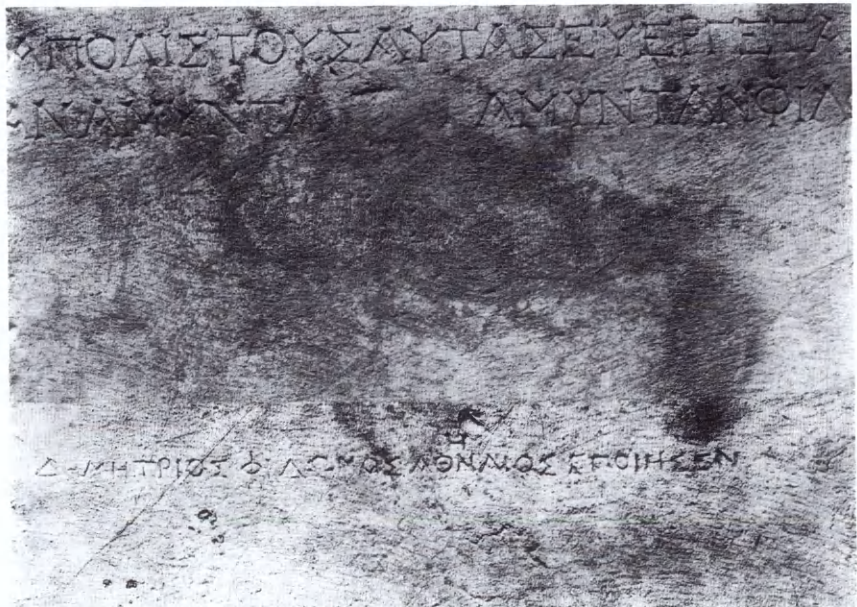
ἐξῆς ἐπιγραφή τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. στήν ὄψη (εἰκ. 38): Ἡ πόλις τοὺς αὐτὰς εὐεργέτα[s] / [- -] ἀν Ἀμύντα vacat Ἀμύνταν Φίλων[ος] / vacat / Δημήτριος Φίλωνος Ἀθηναῖος ἐποίησεν. Ἡ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνη εἶναι χαραγμένη μὲ μικρότερα γράμματα καὶ 0.31 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους στίχους (εἰκ. 37). Ὁ ἀθηναῖος γλύπτης τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Δημήτριος Φίλωνος, ἀπὸ τὸν δῆμο Πτελέα, εἶναι γνωστός ἀπὸ τέσσερα ἐνεπίγραφα βάρθρα ἀνδριάντων του (IG II², 3782. IG II², 4257. SEG XVII, 78. SEG XXI, 793).

ναὸς Ἡρακλῆ

Δύο συνανήκοντα θραύσματα δωρικοῦ ἐπιστυλίου συνολικοῦ μήκους 1.91 μ., ποὺ βρέθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τοὺς κίονες 6 καὶ 7 τῆς δυτικῆς στοᾶς, φέρουν τὴν ἐξῆς ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ.: [Ὁ τάδε ἀνέθηκεν(·) Ἡ]ρακλεῖ καὶ ταῖ πόλει.

Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς κίονες 5 ἕως 8, ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς στοᾶς παρουσιάζει ἄνοιγμα πύλης μὲ δύο ἀρράβδω-

38 Ἡ ἐπιγραφή τοῦ βάρθρου ἀρ. εὐρ. 4358 μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Δημητρίου Φίλωνος.

τους κίονες κατὰ χώραν, οἱ ὅποιοι ἔφεραν τὴ στέγη τοῦ προπύλου. Ἡ πύλη ὀδηγεῖ προφανῶς στὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ καὶ στὸν ναό του, ὀρισμένα κολοσσιαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ὁποίου, ὅπως σφόνδυλοι δωρικῶν κιόνων, κιονόκρανα καὶ τρίγλυφο μὲ συμφυὴ μετόπη, ἀποκαλύφθηκαν ἤδη μπροστὰ στὸ πρόπυλο. Μεταξὺ τῶν κιόνων 4 καὶ 5 ἤλθε στὸ φῶς ἐπίμηκες χαμηλὸ βάθρο μὲ τρεῖς ἀνισομεγέθεις τετράγωνες ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἔνθεση ἐρμαϊκῶν στηλῶν, μία ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἀσβεστολιθική, βρέθηκε πεσμένη μπροστὰ ἀπὸ τὸν κίονα 4 (εἰκ. 39). Εἰκονίζει τὸν Ἡρακλῆ καὶ φέρει μεταξὺ ἄμματος καὶ αἰδοίου τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή: Φιλλιάδας / Νέωνος / Ἡρακλ[εῖ] / ἀνέθη[κε]. Γράμματα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ὁ Φιλλιάδας εἶναι πιθανότατα γόνος τῆς φιλομακεδονικῆς οἰκογενείας τῶν Φιλλιαδῶν τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Δημοσθένης 18, 295).

39 Βάθρο τριῶν στηλῶν καὶ Ἑρμῆς Ἡρακλέους κατὰ χώραν.

40 Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὸν Ἑρμῆ.

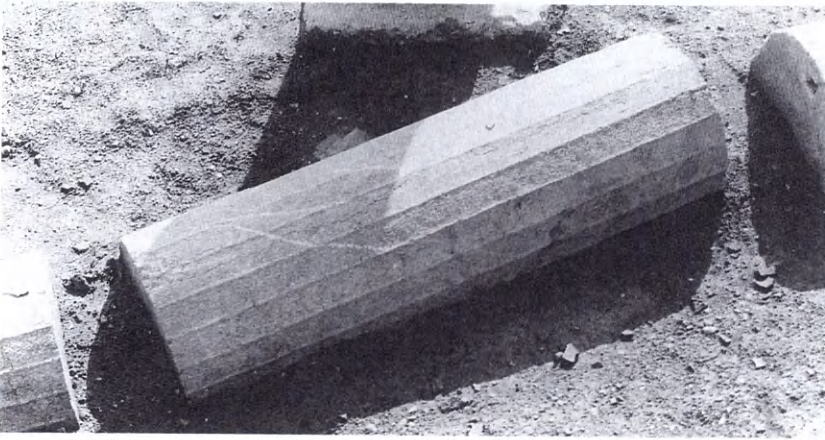
Οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ποὺ ἀποκάλυψε ὁ Ὀρλάνδος τὸ 1959 μπροστὰ στὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Σεβαστείου (ΠΑΕ 1959, 170-171. SEG 23 (1968) 207), μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Τεῖσαρχος Διονυσίου ὑποσχέθηκε 500 δεινάρια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἀρχαίου Γυμνασίου καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς τε Ὀλυμπικῆς στοᾶς καὶ τῆς Μέσας. Μέση στοὰ ὀνομαζόταν πιθανότατα ἡ βόρεια στοὰ τοῦ Γυμνασίου, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ μέσο μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς, ἐνῶ τὴν ἐπωνυμία Ὀλυμπικὴ θὰ ἔφερε ἡ δυτικὴ, ποὺ ἀποδεικνύεται ἡ σημαντικότερη στοὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ λειτουργοῦσε ὡς ζυστός.

Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ ὁ Δομέτιος ὑποσχέθηκε νὰ ἐπισκευάσει τὸν ναὸ τοῦ Ἡρακλέους καὶ Ἑρμοῦ ἐν Γυμνασίῳ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἡρακλῆ ἄρχισε ἤδη νὰ ἀποκαλύπτεται. Ὁ ναὸς τοῦ Ἑρμῆ εἶναι πιθανὸ νὰ βρίσκεται μέσα στὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ. Μιὰ ἐλλιπὴς ἐπιγραφὴ, τοῦ 3ου/2ου π.Χ. αἰ., χαραγμένη στὴ στέψη ἀσβεστολιθικοῦ βᾶθρου ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς βόρειας στοᾶς (εἰκ. 40): [- - -]s Ἑρμαῖ βεβαιώνει ὅπωςδῆποτε τὴν ὕπαρξιν ναοῦ καὶ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, προστάτη τοῦ Γυμνασίου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τιμητικὰ βᾶθρα καὶ τὸν Ἑρμηρακλῆ, στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν τρεῖς ἐνεπίγραφες στήλες, οἱ ὁποῖες, χάρις στὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπώνυμου ἱερέως καὶ τοῦ ἔτους, χρονολογοῦνται ἀκριβῶς στὸ 4, τὸ 9 καὶ τὸ 11 μ.Χ., στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου. Φέρουν τὰ

ναὸς Ἑρμῆ

κατάλογοι ἐφήβων

41 Πεσμένοις κίονας τῆς βόρειας στοᾶς με ἐφηβικὲς ἐπιγραφάς.

ὀνόματα Γυμνασιαρχῶν καὶ καταλόγους ἐφήβων, ποὺ ἀποκαλοῦνται *τριετείρεις* καὶ κατανέμονται κατὰ φυλές: Ἀριστομαχίδος, Ὑλλίδος, Κρεσφοντίδος, Δαΐφοντίδος, Κλεολαίας καὶ Ξένων. Παρόμοιες μακροσκελέστερες ἐφηβικὲς ἐπιγραφές, τοῦ 2ου ὅμως καὶ 3ου μ.Χ. αἰ., φέρουν καὶ τρεῖς κίονες. Ὁ ἓνας ἀρράβδωτος ἀπὸ αὐτούς, ποὺ ἀνήκει στὸ πρόπυλο τοῦ Ἡρακλείου, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν *Expédition Scientifique de Morée*. Μία ἐκτενὴς ἐφηβικὴ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη πάνω στὸν πρῶτο ἀπὸ δυτικὰ πεσμένο κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας στοᾶς (εἰκ. 41).

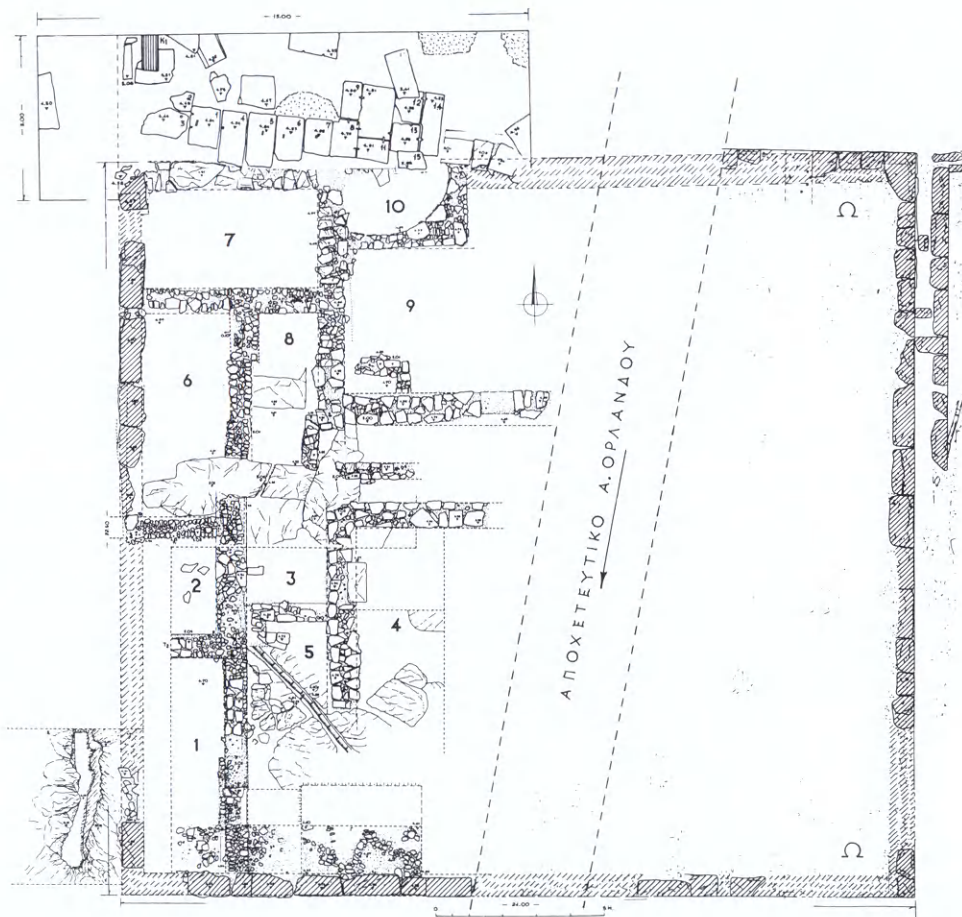
Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν τέλος πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δύο τουλάχιστον μνημείων μεγάλων διαστάσεων, τμήματα τῶν ὁποίων εἶχαν σχεδιάσει οἱ Γάλλοι. Τὸ ἓνα ἀποτελεῖται ἀπὸ κυκλικὴ μαρμάρινη κυματοφόρο βάση ποὺ ἔφερε πλάκες με ἀνάγλυφες παραστάσεις. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς με τὴ γνωστὴ παράσταση κυνηγιοῦ λέοντος, ποὺ σχετίζεται με τὸ ἀνάθημα τοῦ Κρατεροῦ στοὺς Δελφούς, βρίσκεται ἀπὸ τὸ 1828 στὸ Λουῖβρο. Τὸ δεύτερο μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ βάση σὲ μορφή κόλουρου κώνου ποὺ φέρει κορινθιακὸ κίονα με χάλκινο ἀνάθημα στερεωμένο στὸ κιονόκρανο.

Παλαίστρα

Σε μικρή απόσταση ΝΔ τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τῆς δυτικῆς στοᾶς ἦλθε σὸ φῶς μέρος ὀρθογώνιου περιστυλίου μὲ μῆκος πλευρᾶς περίπου 40 μ., τὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ὡς Παλαίστρα. Σώζει σὸ μέσον τὰ λείψανα ναῖσκου ἢ μνημείου.

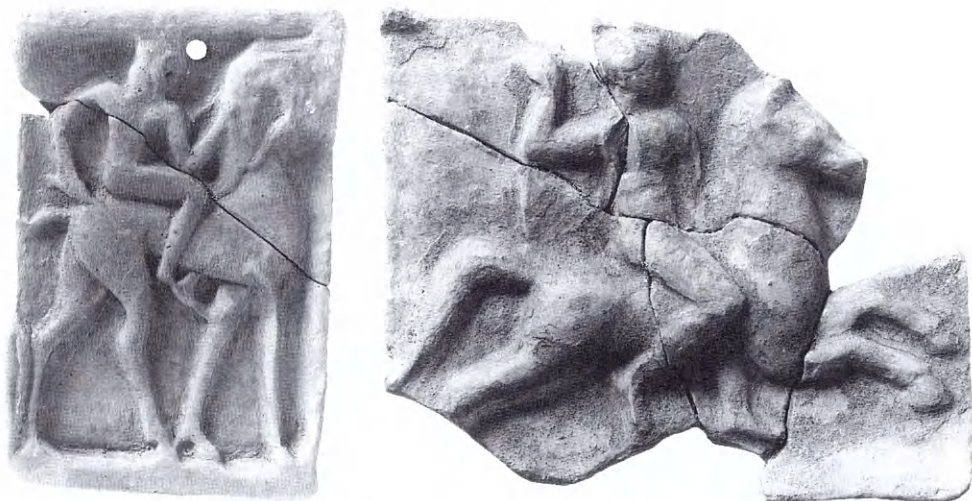
Ἡ ἄριστη σχετικὰ κατάσταση διατήρησης καὶ ἡ πρωτοτυπία τῆς ἐνιαίας ἀρχιτεκτονικῆς σύλληψης Γυμνασίου καὶ Σταδίου, καθὼς ἐπίσης ἡ παρουσία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἑρακλῆ καὶ ἡ ἀναμενόμενη ἀποκάλυψη τῶν ναῶν τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Θησέα μὲ τὰ ἀντίστοιχα λατρευτικὰ ἀγάλματά τους, θραύσματα τῶν ὁποίων ἔχουν ἤδη βρεθεῖ, ὅπως καὶ ἡ παρουσία τῶν ἀναθηματικῶν μνημείων, τῶν τιμητικῶν βάθρων καὶ τῶν ἐφηβικῶν ἐπιγραφῶν, ἀναδεικνύουν τὸ Γυμνάσιο τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα οἰκοδομήματα τῆς πόλεως.

42 Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος.

Ἀμέσως δυτικά ἀπὸ τὸ τέμενος τῆς Ὀρθείας ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, διαστ. 24×24 μ. (εἰκ. 42) σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης καὶ μὲ κατεστραμμένη τὴν ἀνατολικὴ πλευρά του ἀπὸ τὴν ἀποχετευτικὴ αὐλάκα, ποὺ κατασκευάστηκε τὸ 1960 γιὰ τὴν παροχέτευση τοῦ χειμάρρου (ΠΑΕ 1960, 213). Οἱ κατάλογοι τῶν *κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας*, ποὺ βρέθηκαν κατὰ καιροὺς διάσπαρτοι στὸν γύρω χῶρο, ὀδήγησαν πρὸς στιγμὴν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ οἰκοδόμημα θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἱερό τῆς θεᾶς αὐτῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἔφερε στὸ φῶς τὰ θεμέλια λατρευτικοῦ κτίσματος τοῦ 4ου/3ου π.Χ. αἰ., περιβαλλόμενου ἀπὸ προσκτίσματα (εἰκ. 42). Κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν χώρων τοῦ κεντρικοῦ κτίσματος ἀποκαλύφθηκε τεράστιος ἀριθμὸς πηλινῶν ἀναθηματικῶν πλακιδίων καὶ εἰδωλίων, τὰ ὅποια εἶχαν ἀπορριφθεῖ μαζὶ μὲ θραύσματα ἀγγείων καὶ ὅστὰ ζῶων μέσα σὲ κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ πετρώματος. Τὸ θεματολόγιο τῶν παραστάσεων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Εἰκονίζονται νεκρόδειπνα, ἵππεῖς (εἰκ. 43α-β), καθιστὲς ἢ ὄρθιες

43α-β Πλακίδια μὲ παραστάσεις ἵππέων τοῦ 7ου καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

γυναικεῖες μορφές (εἰκ. 44) καθὼς καὶ ἀνδρικές, πολεμιστές (εἰκ. 45), τρεῖς κατ' ἐνώπιον γυναικεῖες μορφές (εἰκ. 46) κ.ἄ. Ἐνα μόνο κεφάλι εἰδωλίου μὲ κράνος εἰκονίζει ἴσως τὴν Ἄθηνᾶ. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἓνα μοναδικὸ σύμπλεγμα δύο καθιστῶν σὲ κοινὸ θρόνο γυναικῶν μὲ κάλυμμα στὸ κεφάλι καὶ μιᾶς τρίτης ἀσκεποῦς ἀνάμεσά τους, ποὺ σηκώνει τὰ χέρια στὴ γνωστὴ χειρονομία τῶν θρηνωδῶν (εἰκ. 47). Εἶναι συμπαγές καὶ πλασμένο στὸ χέρι χωρὶς τὴ χρῆση μήτρας. Πλαστικὰ ἀποδίδονται μόνο τὰ κεφάλια, ἐνῶ οἱ κορμοὶ εἶναι σανιδόσχημοι. Ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία χρονολογοῦνται στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀναθηματικῶν πλακιδίων καὶ τῶν εἰδωλίων ποικίλλει. Τὰ παλαιότερα χρονολογοῦνται στὸν 7ο π.Χ. αἰ., ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ σύγχρονος μὲ τοὺς ἵππεῖς τῆς ζωφύρου τοῦ Πρινιαῖ ἵππέας τῆς εἰκ. 43α, προῖδν κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ νεώτερα φαίνεται νὰ κατεβαίνουν τουλάχιστον ὡς τὸν 2ο, χωρὶς νὰ λείπουν φυσικὰ παραδείγματα τοῦ 6ου, τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου/3ου π.Χ. αἰώνα.

44 Γυναικεῖο εἰδῶλιο.

45 Ἀνάγλυφο πλακίδιο μὲ πολεμιστὴ.

Εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ἱερό ἦταν ἀφιερωμένο στὴ λατρεία χθόνιας γυναικείας θεότητας ἢ ζεύγους θεοτήτων καὶ τῶν ἀρσενικῶν παρέδρων τους, πιθανότατα στὴ λατρεία τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης. Ὁ Πausanías (IV 31, 9) ἀναφέρει στὴ Μεσσήνη *Δήμητρος ἱερόν... ἄγιον καὶ Διοσκούρων ἀγάλματα φέροντες τὰς Λευκίππου*, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ σειρά πὺ ἀκολουθεῖ ὁ περιηγητὴς στὴν περιγραφή τῶν μνημείων, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ νότια τῆς ἀγορᾶς κοντὰ στὸ Ἄσκληπιεῖο, ὅπου καὶ βρίσκεται τὸ ἱερό πὺ ἀνασκάπτεται. Στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου πὺ μνημονεύθηκε παραπάνω ἀναφέρεται καὶ ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος. Τὰ ἀναθήματα δὲν ἀντιτίθενται στὴν προτεινόμενη ταύτιση, δείχνουν μάλιστα λατρευτικὴ σχέση μὲ τὸ μεσσηνιακὸ ἱερό στὸ Καρνάσιο τῆς Ἄνδανίας, γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG V 1, 1390 καὶ ἀπὸ τὸν Pausanias (IV 33, 4-6), στὸ ὁποῖο λατρεύονταν οἱ Μεγάλες Θεές Δήμητρα καὶ Κόρη καὶ ἡ θεότητα τῶν πηγῶν Ἄγνη (κατ' ἄλλους ἐπίκληση τῆς Δήμητρος ἢ τῆς Κόρης), καθὼς ἐπίσης οἱ με-

47 Σύμπλεγμα τριῶν θεοτήτων.

46 Ἀνάγλυφο πλακίδιο μὲ τρεῖς κατ' ἐνώπιον γυναῖκες.

48 Βάθρο ανδριάντων και συμπλέγματος μπροστά στο ιερό της Δήμητρος.

49 Ὁ ἐνεπίγραφος ὀρθοστάτης τοῦ βάθρου τῆς εἰκ. 48.

γάλοι θεοί (Διόσκουροι ἢ Κάβειροι) καὶ ὁ Ἀπόλλων. Τὸ τρίμορφο εἰδώλιο τῆς εἰκ. 47 εἶναι πιθανὸ νὰ εἰκονίζει τὶς Μεγάλες Θεές καθισμένες σὲ κοινὸ θρόνο (ὅπως ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας) μὲ τὴν Ἀγνὴ ἀνάμεσά τους. Ὅπως δὴποτε ἡ πρῶιμη χρονολόγησι τῶν πῆλινων ἀναθημάτων δείχνει ὅτι ἔχουμε ἐνώπιόν μας ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἱερὰ τῆς Μεσσηνίας, τὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε στὸ ἱπποδάμειο πολεοδομικὸ μετὰ τὴν ἴδρυσή τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτόνομης Μεσσηνίας τὸ 370/369 π.Χ. καὶ συνέχισε τὴ λειτουργία του τουλάχιστον ὡς τὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ἀποκαλύφθηκε κολοσσιαῖο ἐπίμηκες βάθρο σὲ σχῆμα Γ (εἰκ. 48), ποὺ ἔφερε σειρὰ χάλκινων ἀνδριάντων, καθὼς καὶ ἀνεξάρτητο μαρμάρينو σύμπλεγμα πάνω σὲ τετράγωνη βάση στὸ ἀνατολικὸ πέρασ του. Ἀπὸ τὸ μαρμάρينو σύμπλεγμα βρέθηκαν ὀρισμένα θραύσματα γλυπτῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων πόδια ἀλόγων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὸ σύμπλεγμα τῆς ἀρπαγῆς τῶν Λευκιππίδων ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους, ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Παυσανία σὲ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος. Ἐνας ὀρθοστάτης ἀπὸ τὸ ἐπίμηκες βάθρο τῶν χάλκινων ἀνδριάντων φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ μὲ εὐμεγέθη γράμματα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 49): *Ἐπιχάρην Πολυκλέ[ους] / ἀ πόλις ἀνέθηκε.*

βάθρο
ἀνδριάντων
καὶ Λευκιππίδων

Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη σὲ δύο τομεῖς, στὴν ἀνατολικὴ στοὰ καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Στὴν ἀνατολικὴ στοὰ ἀφαιρέθηκαν τμήματα νεώτερων ξηροτοιχῶν καὶ ἔγιναν καθαρισμοὶ τοῦ στρώματος καταστροφῆς μὲ τὶς κεραμίδες τῆς στέγης. Φαίνεται ὅτι ὅλα τὰ τμήματα δαπέδου ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἕως τώρα μὲ κεραμίδες τῆς στέγης ἀνήκουν στὴ μετὰ τὸ 206 π.Χ. ἀνακατασκευὴ

7. ΘΕΡΜΟΣ

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

50 Ἐνατολικὴ στοὰ ἀπὸ Ν.

51 Τὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

52 Ἐναλημματικός τοῖχος στήν ἀνατολική στοά.

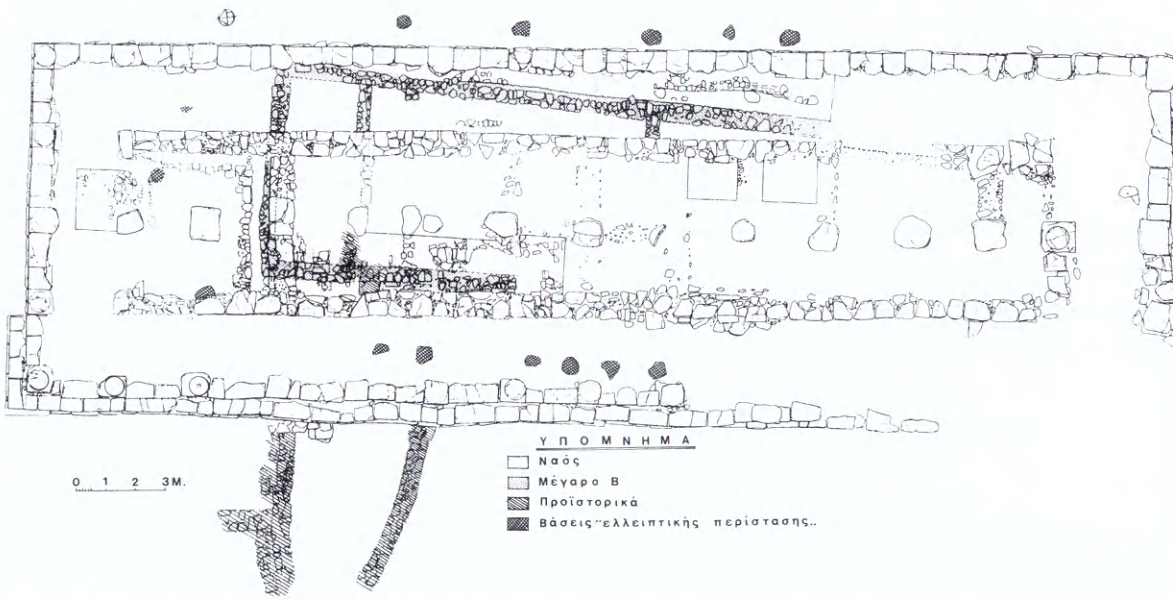
τῆς στοᾶς καί τὸ στρώμα καταστροφῆς στοὺς μετὰ τὸ 167 π.Χ. χρόνους. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 27η-29η βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ὁ ὀπίσθιος τοῖχος εἶναι κατεστραμμένος, λείπει δὲ καί τὸ λίθινο ἔδρανο, αὐτὸ μέχρι τοῦ νότιου ἄκρου τῆς στοᾶς. Πιθανῶς κατὰ τὴν ἐπανοικοδόμηση ἡ στοὰ ἔγινε βραχύτερη, τμήμα δὲ ἐγκάρσιου τοίχου ποὺ δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, μεταξύ τῆς 28ης καὶ 29ης βᾶσης, ἴσως ἀνήκει στὸ νότιο ἄκρο τῆς. Ἡ διατήρηση κατὰ χώραν τοῦ κατώτερου μέρους πώρινων καμένων κιόνων (32ου καὶ 35ου) εἶναι ἐπίσης ἔνδειξη ὅτι ἡ ἐπανοικοδόμηση δὲν συμπεριέλαβε τὸ τμήμα αὐτό (εἰκ. 50). Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μέχρι καί τὸ ἀρχικὸ νότιο ἄκρο τῆς στοᾶς (εἰκ. 51), ὅπου ὑπῆρχε ἴσως κλειστὸ δωμάτιο ὅπως στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ὁ χωριστικὸς τοῖχος μετὰ τὸ κατώφλι ποὺ σώζεται εἶναι μεταγενέστερος. Ὁ καμπύλος τοῖχος βορειότερα (εἰκ. 52) εἶναι νεώτερος, ἀναλημματικός, ἐνῶ βυζαντινὰ ὄστρακα δείχνουν ὅτι ὁ χώρος χρησιμοποιήθηκε μετὰ πρόχειρες κατασκευές κατὰ τὸν Μεσαίωνα.

ΥΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ
ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Ἡ ἀνασκαφή τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ναοῦ γίνεται μὲ σκοπὸ νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ θέματα τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρονολόγησής τοῦ μεγάρου Β πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη τὸ 1898 (ΑΕ 1990, 161 κέ.) καὶ εἶχε ἐξερευνηθεῖ συμπληρωματικῶς ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο τὸ 1913-14 (ΑΔ 1, 1915, 242 κέ.). Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή ἡ σκαπάνη ἔφθασε σὲ μεγάλο βάθος μέσα στὸν ναὸ καὶ ἀφαίρεσε ὅλα σχεδὸν τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης. Ὁ Σωτηριάδης ἔκτισε «σταυροειδεῖς ξηροτοίχους» γιὰ νὰ συγκρατήσῃ μεταξύ τους τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ καὶ τὶς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ στρωματογραφικὲς τομὲς πού ἔκανε ὁ Ρωμαῖος (ὁ.π. 245-247) καὶ διαφορετικὲς ἦταν μεταξύ τους καὶ ἀφορμὴ ἔδωσαν σὲ περισσότερες θεωρίες σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β πού χρονολογήθηκε ἄλλοτε κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο. Αἰσθητὴ ἦταν ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἀνασκαφή γιὰ νὰ ἐξετασθοῦν καὶ λεπτομερέστερα καὶ μὲ βάση τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς ἔρευνας τὰ σημαντικὰ γιὰ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ζητήματα τοῦ Θέρμου. Οἱ κυριότερες παρατηρήσεις καὶ τὰ πρῶτα συμπεράσματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα (εἰκ. 53).

53

ΘΕΡΜΟ

Πρόκειται για στρώμα καταστροφής σε βάθος 1-1.38 μ. από την επάνω επιφάνεια των τοίχων του σηκού, που διαπιστώθηκε σε περιορισμένο χώρο μεταξύ του δυτικού τοίχου του σηκού και του δυτικού τοίχου του μεγάρου Β, καθώς και κάτω από τον δεύτερο. Περιείχε καμένες ώμες πλίνθους, οργανικές ύλες και κεραμική της ΥΕ IIIA2-III B περιόδου, καθώς και υπόλοιπα πιθανώς έστιας (εικ. 54). Υπόλοιπο τοίχου (I) από Δ προς Α, κάτω από τον δυτικό τοίχο του μεγάρου Β, ανήκει προφανώς στο στρώμα αυτό. Άλλο τμήμα τοίχου (II), παράλληλου προς Ν, είχε σημειωθεί στο πρώτο σχέδιο της ανασκαφής (ΑΕ 1900, παρ. πίν. σ. 175) ως ανήκον στον τοίχο που χωρίζει το κύριο από το όπισθιο δωμάτιο του μεγάρου Β. Ωστόσο το βάθος, ο τρόπος της κατασκευής και η απόκλιση του προς Ν δείχνουν ότι δεν ανήκει στο μέγαρο Β.

54 Προϊστορικά λείψανα και δυτικός τοίχος του μεγάρου Β από ΝΑ.

55 Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ Ν.

56 Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν.

57 Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγάρου Β καὶ τὸ βόρειο ἀνάλημμα.

Ἐρευνηθήκε τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο καὶ μέρος τοῦ κυρίου δωματίου (εἰκ. 55). Φαίνεται ὅτι γιὰ τὴν οἰκοδόμησή του δὲν ἔγινε πλήρης καὶ ἐνιαία ἰσοπέδωση τοῦ ἐδάφους. Ὁ δυτικὸς τοῖχος (δ) κτίσθηκε ἐπάνω στὰ προϊστορικὰ κατάλοιπα (εἰκ. 54). Παρὰ τὴν κακὴ κατάσταση διατήρησης παρακολουθεῖται σὲ μῆκος 8.20 μ. Καλὰ διατηρεῖται ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ὀπίσθιου δωματίου πὺ σῶζει τρεῖς περίπου δόμους μέχρις ὕψους 0.44 μ. (εἰκ. 56).

Τοῦ βόρειου τοῖχου (β) πὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὄρατὴ εἶναι μόνο ἡ βόρεια ὄψη (εἰκ. 57). Διατηρεῖται σὲ ὕψος ἐν μέρει ἕως ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ ἔχει μῆκος περίπου 7.50 μ. Ἡ κύρτωση στὸ δυτικότερο μέρος ὀφείλεται μόνο σὲ στατικούς λόγους, προφανῶς σὲ πίεση ἀπὸ Ν, καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ

μέγαρο Β

καμπύλο σχεδιασμό τῆς βόρειας στενῆς πλευρᾶς. Καμπυλότητα δὲν παρατηρεῖται οὔτε στοὺς μακροὺς τοίχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀνατολικὸς (α) (ἀνωτ. ὕψος 0.80 μ., ἀποκαλυφθὲν μῆκος 18.20 μ.) παρουσιάζει σὲ τμῆμα του ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 58). Καὶ ἡ κλίση ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα πίεσης ἢ σεισμικῆς ἐνέργειας, εἶναι δὲ σήμερα μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη πού διακρίνεται στὴ φωτογραφία τοῦ 1915 (ΑΔ 1, 1915, εἰκ. 8). Εἶναι ἐπομένως τὸ μέγαρο Β κανονικὸ ὀρθογώνιο κτίριο καὶ ὄχι τὸ «ἄτυπο» μὲ ἐλαφρὰ καμπύλους τοίχους ὀρθογώνιο πού ἔμενε χωρὶς παράλληλο στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν ἀψιδωτῶν κτιρίων στὸν ἴδιο χῶρο (Ρωμαῖος, ὅ.π. 244-5) οὔτε ὅτι εἶναι πρῶτος σταθμὸς στὴν ἐξέλιξη πρὸς τὰ καμπυλό-

58 Ἐνατολικὸ τμῆμα τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν.

σχημα κτίρια που κατά τον Drerup [*Griechische Baukunst im geometrischer Zeit* (1969) 84 κέ.] προτιμῶνται τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ ἐποχῇ. Κατὰ συνέπεια πρέπει τώρα νὰ ἀναθεωρηθεῖ καὶ ἡ ἀποκατάσταση μὲ πασσαλόπηκτους-ξύλοδετους τοίχους καὶ σαμαρωτὴ πίσω στέγη.

Γύρω στὰ 2.20 μ. πρὸς Ν τοῦ βόρειου τοίχου σώζεται τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοίχου (β1) πὸ χωρίζει τὸ κύριο ἀπὸ τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο (εἰκ. 59-60). Δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ πατεῖ ἐν μέρει σὲ ὑπόλοιπο πήλινου δαπέδου πὸ βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου βάθος μὲ τὰ ἄλλα λείψανα δαπέδου τοῦ δωματίου, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι συνανήκει. Ὅργανικὰ συνδέεται μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἕνας ἄλλος παράλληλος πρὸς Ν τοῖχος (β2), σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸν β1, πὸ σώζεται μὸλις σὲ μῆκος

59 Ἐνατολικὸ τμήμα τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β.

60 Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν.

61 Στρωματογραφία ὑπὸ τὸν βόρειο καὶ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

62 Ἀνάλημμα πρὸς Α τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ ΝΔ.

0.20 μ. (εἰκ. 59). Κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ διακρίνεται ἡ τομὴ μιᾶς κτιστῆς προεξοχῆς, ἴσως κατεστραμμένου τοίχου (ε) (εἰκ. 61) ποὺ χώριζε τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο σὲ δύο ἄνισους χώρους. Νοτιότερα ἀναζητήθηκε καὶ μὲ δυσκολία διακρίθηκε ἀνάμεσα σὲ λιθοσωρούς ὁ τοῖχος γ ποὺ χώριζε κατὰ τὸν Ρωμαῖο (ὁ.π. 243) τὸν προθάλαμο ἀπὸ τὸ κύριο δωμάτιο.

Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν μία πλάκα στὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου Β ἀνήκει σὲ πλακόστρωτο (εἰκ. 60-61). Πρὸς Ν τοῦ ὀπίσθιου δωματίου, στὸ ἀνατολικὸ μέρος, τὸ κίτρινο στρώμα ἔλειπε, ὑπῆρχε ὅμως τὸ «κόκκινο» στρώμα καταστροφῆς. Ἐδῶ παρατηρήθηκαν κατὰ τόπους λίγες μικρὲς πλάκες (εἰκ. 60) ποὺ ἴσως ἀνήκουν στὸ πλακόστρωτο ποὺ σημειώνει ὁ Ρωμαῖος στὶς τομὲς ε-ε καὶ ζ-η (ὁ.π. 245-247, εἰκ. 10, 12). Ὑπόλοιπα πλακοστρώτου ποὺ ἔφερε λείψανα καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β βρέθηκαν καὶ στοὺς πολὺ περιορισμένους χώρους ποὺ ἀνασκάφηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάρου καὶ ἀνήκουν στὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς του (εἰκ. 54, 58).

Ἄμεσως πρὸς Α τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β, σὲ ἀπόσταση περίπου 0.65 μ. διέρχεται τοῖχος (εἰκ. 62) ἀνα-

πλακόστρωτο

ἀναλημματικοὶ
τοῖχοι

λημματικός πού συγκρατοῦσε τὰ χῶματα τῆς πλαγιᾶς, ὅπως λίγο ἀνατολικότερα ὁ τοῖχος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ἀσφαλές ὅτι εἶναι ἀναλημματική καὶ ἡ κατασκευὴ πρὸς Β τοῦ ναοῦ, σὲ ἀπόσταση περίπου 0.30 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάρου (εἰκ. 57): ἴσως πρόκειται γιὰ κτίριο. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ.

κεραμεικὴ
χρονολόγηση

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὀστράκων ἀνήκει σὲ ἀδιάγνωστη κεραμεικὴ. Πρόκειται γιὰ ἐντόπια ἀγγεῖα χειροποίητα. Τροχήλατη μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ βρίσκεται σὲ μικρὴ ποσότητα σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ομάδες, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἐντόπια. Ἡ πιθανότερη χρονολόγηση εἶναι τῆς ΥἼΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ περιόδου. Ἀμφίβολη παραμένει ἡ ΥἼΕ ΙΙΓ φάση. Ἐλάχιστη κεραμεικὴ ἀμαυρόχρωμη ἢ ὁποῖα ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ ἕως τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδῆρου βρέθηκε στὴν ἀνασκαφή. Τὸ μέγαρο Β πρέπει νὰ κτίσθηκε μεταξύ τῆς ΥἼΕ ΙΙΒ καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ραδιοχρονολόγηση θὰ βοηθήσει σὲ ἀκριβέστερη προσέγγιση. Ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα πού δὲν βοηθοῦν στὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς του, ὅλο δὲ τὸ στρῶμα καταστροφῆς ἦταν καθαρὸ καὶ ἔδειχνε ὅτι δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ βίαιη καὶ ἀπότομη καταστροφή.

«ἐλλειπτικὴ
περίσταση»

Μικρὴ ἔρευνα ἔγινε καὶ σὲ δύο ἀπὸ τὶς πλάκες πού θεωροῦνται βάσεις ἐλλειπτικῆς περιστάσης τοῦ μεγάρου Β. Ἡ ἕκτη ἀπὸ Ν πλάκα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐπικάθεται σὲ χαλαρὰ χῶματα καὶ ἀπὸ κάτω ἐμφανίζεται τὸ κόκκινο στρῶμα τῆς καταστροφῆς μὲ πυρακτωμένα κομμάτια πηλοῦ, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τῶν κίτρινων χρωμάτων. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια διαστρωμάτωση πού ὑπάρχει καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β. Ἡ ἀνατολικότερη πλάκα στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπίσης τοποθετημένη ἐπάνω στὸ κόκκινο στρῶμα καταστροφῆς καὶ βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ μελανοῦ στρώματος πού παρατηρεῖται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ πρώτες αὐτὲς ἐνδείξεις σημαίνουν ὅτι οἱ πλάκες τοποθετήθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β.

Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε και περατώθηκε η ανασκαφή στο άγροτεμάχιο Ίω. Κόλλια, ενώ ανασκάφηκε ολόκληρο τὸ πρὸς Νότο ὄμορο κτῆμα τοῦ Θ. Τριανταφύλλου. Ἦλθαν στὸ φῶς διακόσιοι πενήντα τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλάχιστοι ἦταν συλημένοι. Ἀριθμητικῶς ὑπερτεροῦν, καθ' ὄλο μὲν τὸν 6ο αἰ., οἱ βαθεῖς λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸ καὶ λίθινες καλυπτῆριες πλάκες (Ἔργον 1989, 50 εἰκ. 51· 1990, 53 εἰκ. 75· 1991, 41 εἰκ. 69), κατὰ τοὺς ὄριμους ἀρχαῖκούς χρόνους οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι νηπίων μὲ πλούσια κτερίσματα (εἰκ. 63) καὶ καθ' ὄλο τὸν 5ο αἰ. οἱ κεραμοσκεπεῖς ἐνηλίκων καὶ οἱ ἀβαθεῖς λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸ καὶ πρωτογενῆ πυρά (κατὰ χώραν). Πολὺ λιγότεροι εἶναι οἱ ἐγγυτρισμοὶ σὲ ἀρχαῖκούς πιθαμοφορεῖς καὶ σὲ πήλινες λάρνακες νηπίων καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰ. οἱ μνημειώδεις πώρινοι κιβωτισοί σχημοὶ τάφοι.

8. ΑΚΡΑΙΦΙΑ

ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

63 Κεραμοσκεπῆς τάφος νηπίου.

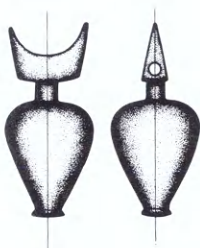
λακκοειδεῖς
τάφοι
β' τετάρτου
βου αἰ.
τ. 288
τ. 334

τ. 337

Δειγματοληπτικῶς παρουσιάζονται τρεῖς λακκοειδεῖς με ἀναβαθμὸ καὶ καλυπτῆριες πλάκες, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ βου αἰ. Ὁ τ. 288 περιεῖχε πενήντα δύο ἀγγεῖα (εἰκ. 66), χάλκινους σπειροειδεῖς σωληνίσκους, μία σιδερένια μάχαιρα καὶ πέντε εἰδῶλια, μεταξύ τῶν ὁποίων ἓνα ἵππᾶριο (εἰκ. 67) τοῦ ρυθμοῦ τῆς πολυχρωμίας. Ὁ τ. 334 εἶχε κτερισθεῖ με εἴκοσι δύο ἀρυβάλλους ποὺ κοσμοῦνται με σειρὰ ὀπλιτῶν, με σειρήνα, αἶγαγρο καὶ ἵππέα (εἰκ. 68). Ὁ τ. 337 περιεῖχε ὀκτὼ ἀγγεῖα, τρία σανιδόμορφα εἰδῶλια, δύο μαχαιρίδια καὶ πολλὰ χάλκινα κοσμήματα, ἤτοι πόρπες, δαχτυλίδια ἀπολήγοντα σὲ τέσσερις σπεῖρες, σφηκωτῆρες, ζευγὸς στρεπτῶν ψελίων (εἰκ. 64) καὶ συμπαγῆς περιάπτο σὲ σχῆμα ἀμφορίσκου (εἰκ. 65).

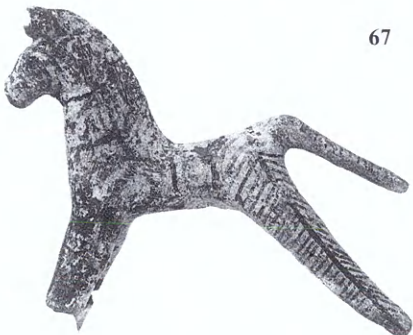

64

65

66 Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 288.

67

68

Στὸν ἴδιο τύπο τάφου ἀνήκουν καὶ οἱ κατωτέρω τέσσερις τάφοι, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ αἰώνα. Τώρα, πολλὰ μικρὰ ἀγγεῖα τοῦ προηγουμένου τετάρτου ἀντικαθίστανται ἀπὸ μεγάλα βοιωτικὰ καὶ ἀττικὰ, μελαμβαφὴ καὶ μελανόμορφα. Ὁ τ. 320, τῶν ἀρχῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ αἰώνα, περιεῖχε δεκαεπτὰ ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων μελανόμορφη λεκανίδα (εἰκ. 69) καὶ μόνωτη βραχύπεζα κύλικα τῆς Ὁμάδας I τῆς κατηγορίας τῶν «βοιωτικῶν μετὰ πτηνῶν» (εἰκ. 70). Ὁ τ. 366 εἶχε κτερισθεῖ μὲ εἴκοσι πέντε ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται λήκυθος τύπου Διηανείρας, μέγας μελανόμορφος σκύφος μὲ σκηνὲς παλαίστρας μεταξύ μεγάλων πλαγίων ἀνθεμίων καὶ καλαθίσκος (εἰκ. 71) μὲ

ὅμοιοι τάφοι
γ' τετάρτου
βου αἰ.

τ. 320

τ. 366

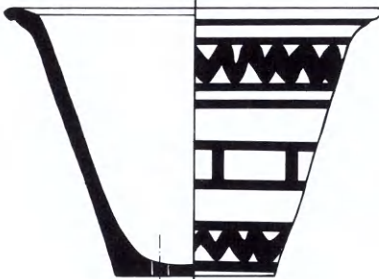
69 Πῶμα λεκανίδας.

70 Βοιωτικὴ κύλιξ.

71

τ. 266

λευκὸ ἐπίχρισμα. Ἐντυπωσιακὸ σανιδόμορφο εἰδώλιο ἔνθρονης θεότητας μὲ ἀνάγλυφο στεφάνι στὸ δεξιὸ καὶ ὀλόγλυφο ρόδι στὸ ἀριστερὸ χέρι περιεῖχε ὁ τ. 266. Στὴν ὀπίσθια ὄψη του διακρίνεται ἡ πυκνὴ μαύρη μάζα τῆς κόμης, ποὺ καταπίπτει μὲ κυματιστοὺς βοστρύχους πάνω στοὺς ὤμους (εἰκ. 72). Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχονται ἐπίσης ὀκτὼ εἰδώλια διαφόρων τύπων, ἑπτὰ ἀγγεῖα καὶ χάλκινοι σπειροειδεῖς σωληνίσκοι. Πλούσιος σὲ ἀγγεῖα (περιεῖχε πενήντα δύο) ἦταν ὁ τ. 350, ὁ ὁποῖος εἶχε κτερισθεῖ καὶ μὲ τρία εἰδώλια καὶ μὲ μία μεγάλη μάχαιρα, πάνω στὴν ὁποία διακρίνονται ὑπολείμματα τῆς θήκης καὶ τῆς ξύλινης λαβῆς της (εἰκ. 73).

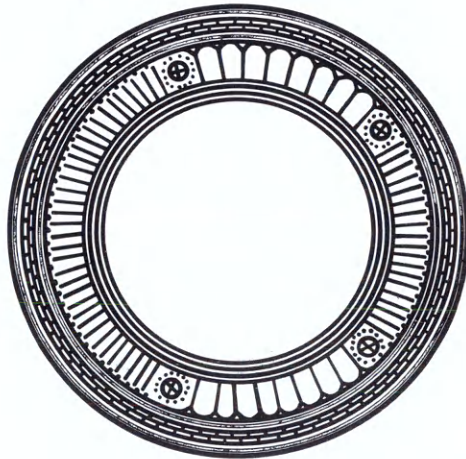
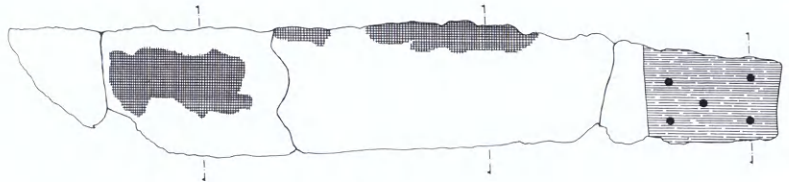
τ. 350

ὅμοιοι τάφοι
δ' τετάρτου
τ. 457

Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀνήκει ὁ τ. 457, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται δεκατέσσερα εὐμεγέθη ἀγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων ἓνα κορινθιακὸ ἐξάλειπτρο μὲ ἰδιόμορφη διακόσμηση στὸν ὦμο (εἰκ. 74).

72 Ἐνθρονο εἰδώλιο.

73 Σιδερένια μάχαιρα.

74

Ἀπὸ τὴν πυρὰ 278 τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. προέρχεται τὸ εἰδώλιο τῆς εἰκ. 75. Ὁ τ. 450, τῆς αὐτῆς περιόδου, περιεῖχε τὴν χάλκινη διπλὴν περόνη τῆς εἰκ. 76, ἐνῶ ὁ πῶρινος κιβωτιόσχημος τ. 437 ἓνα δίσκο κατόπτρου (εἰκ. 77), πάνω στὸ ὁποῖο, κολλημένο λόγῳ ὀξείδωσης, διασώθηκε ὑπόλειμμα ὑφάσματος, πιθανὸν ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς νεκρῆς.

Ἄρκετὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ τῆς Δυτικῆς κλιτύος ἔχει δώσει μέχρι σήμερα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου. Τὸ ἀνάπτυγμα τῆς εἰκ. 78 προέρχεται ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸν λαιμὸ οἰνοχόης τοῦ τ. 253.

τάφοι 5ου αἰ.
τ. 278
τ. 450
τ. 437

τάφος 4ου αἰ.

τ. 253

75 Εἰδώλιο.

76 Περόνη.

77

78

ἐπιτύμβια στήλη

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις εἴκοσι πέντε μέτρων ἀπὸ τοὺς τελευταίους τάφους τοῦ ἀγροτεμαχίου Ἴω. Κόλλια, ὁ Δημ. Μωραΐτης, κάτοικος Ἀκραιφνίου, διενήργησε στὸ κτῆμα του καὶ χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας βαθιὰ ἄροση γιὰ τὴ φύτευση ἀμπέλου. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἤλθε σὲ φῶς ἀκέραιη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ λευκὸ κρυσταλλικὸ μάρμαρο, πιθανῶς πεντελικό, μὲ ἐπίστεψη ἀνθεμίου, συνολικοῦ ὕψους 1.66 μ. καὶ μέγιστου πλάτους 0.38 μ. Ἡ στήλη παριστάνει γυμνὸ ἔφηβο πρὸς τὰ ἀριστερά, ὕψους 1.10 μ., πού κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐντυπωσιακὸ ἀλέκτορα (εἰκ. 79), μὲ τὸ δεξιὸ δὲ ἄνθος λωτοῦ, τὸ ὁποῖο ὀσφραίνεται. Στὸ ὕψος τῶν κνημῶν ὑπάρχει ἐπιγραφή πέντε σειρῶν σὲ κάθετη διάταξη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ νέου καὶ τοῦ ἀναθέτη, ἐνῶ κάτω τῆς ἐν εἴδει κανόνος προεξοχῆς, πού ὑποδηλώνει τὸ ἔδαφος, τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτη πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ λέξη *ἐποίησεν*.

79 Ἐπιτύμβια στήλη, λεπτομέρεια.

Τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτη εἶναι ἄγνωστο στοὺς λεπτομερεῖς καταλόγους τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνῶν. Ἴσως ἀνῆκε σὲ κά- τοικο τῆς Ἀττικῆς, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἐργάσθηκε γιὰ κά- ποιο διάστημα στὴ Βοιωτία. Ἴσως πάλι πρόκειται γιὰ ἐξαίρετο βοιωτὸ τεχνίτη, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς θὰ ἐργάσθηκε στὰ ἐργαστήρια τῆς Ἀκραιφίας, ὅπου κατὰ τοὺς γάλλους μελετητὲς ἀποδίδεται ἀριθμὸς τῆς περίφημης σειρᾶς τῶν κούρων τοῦ Πτώου. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι σὲ βοιωτικὸ ἀλφά- βητο, ἐνῶ τὰ ὀνόματα, τόσο τοῦ νεκροῦ ὅσο καὶ τοῦ ἀνα- θέτη, ἀπαντοῦν στὶς βοιωτικὲς ἐπιγραφές. Ἡ ἴδια ἢ ἐπι- γραφή τῆς στήλης σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση, τὰ γράμματά της ἔχουν ὕψος 0.015-0.025 μ., ἔχει χαραχθεῖ ἐπιμελέστατα καὶ ἀποδίδει τὴ φωνὴ τοῦ μνήματος: *μνῆμ' εἶμι ἐπ' ὁδοῖ· καλόν.*

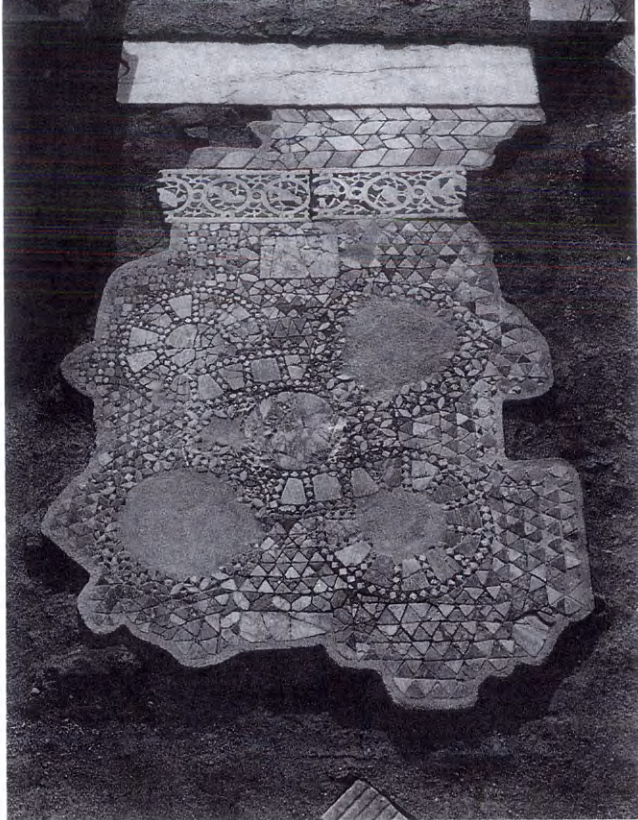
Οἱ ἐφετινὲς ἐργασίαι στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος ἀπέβλεψαν κυρίως στὴ συντήρηση τοῦ μνη- μείου καὶ στὴν προετοιμασία τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐπόμενου ἔτους.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ συγκολλήθηκε τὸ μεγαλύ- τερο μέρος τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς βόρειας στοᾶς, πού εἶχαν θρυμματισθεῖ κατὰ τὴν πτώση της. Τὸ μαρμαρο- θέτημα πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πρὸ τετραετίας στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα καὶ εἶχε ξανασκεπασθεῖ (Ἔργον 1988, 65 εἰκ. 54, 55) εἶχε ὑποστεῖ φθορές, παρὰ τὰ μέτρα προ- στασίας πού εἶχαν ληφθεῖ· στὴ συνέχεια στερεώθηκε καὶ ἀποτυπώθηκε (εἰκ. 80).

Ἀποτυπώθηκαν ὅλες οἱ πλευρὲς τοῦ τρούλλου τοῦ νό- τιου παρεκκλησίου, προκειμένου νὰ συνταχθεῖ μελέτη ἀνα-

9. ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ

Π. ΒΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

80 Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκα μετὰ τὴ συντήρησι.

κεραμώσεώς του, ὥστε νὰ στεγανοποιηθεῖ ἡ στέγη του, νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ περαιτέρω καταστροφή τῶν τοιχογραφιῶν του καὶ νὰ ἐπακολουθήσει ἡ συντήρησή τους. Στερεώθηκε μετὰ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἐτοιμόρροπο τμῆμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τρούλλου (εἰκ. 81) καὶ ἐπιστρώθηκε ἡ στέγη τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ παρεκκλησίου, πού διαποτιζόταν ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

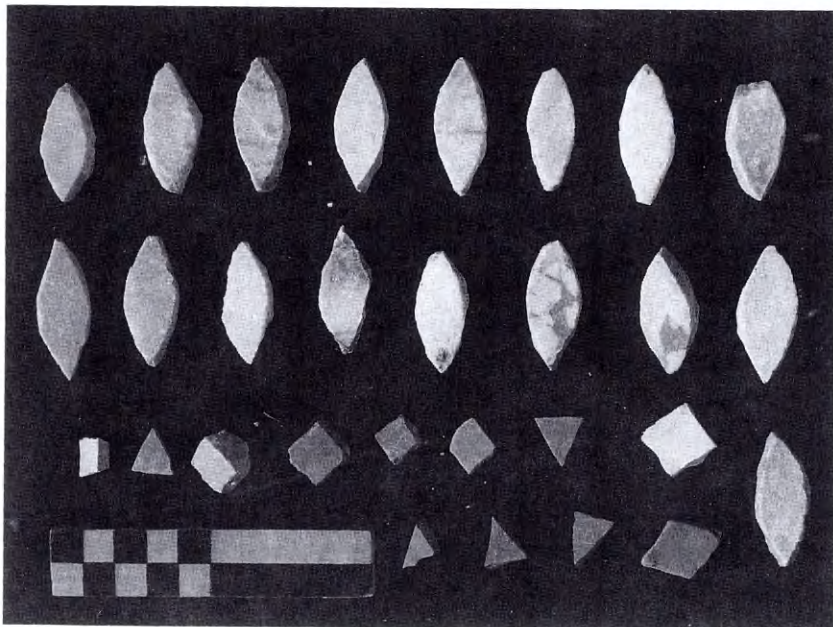
Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἰσοπεδώθηκε, γιὰ νὰ ἀποτεθοῦν ἐκεῖ οἱ ὄγκοι τοιχοποιίας πού εἶναι πεσμένοι στὰ πλάγια τοῦ νάρθηκα καὶ στὴ ΝΔ καὶ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιστώου, καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἀνασκαφὴ τῶν χώρων αὐτῶν, πού προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1993. Ἐφέτος μεταφέρθηκαν ἐκεῖ οἱ σχετικὰ μικρότεροι ὄγκοι, ἐνῶ οἱ βαρύτεροι, βάρους πολλῶν τόννων, θὰ ἀπομακρυνθοῦν τὸ ἐρχόμενο ἔτος μετὰ μηχανικὰ μέσα.

Στὸν κυρίως ναό, ὅπου δὲν σώζεται πλακόστρωση στὸ κεντρικὸ τμῆμα, ἀποκαλύφθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ ὑπό-

81 Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου τοῦ νότιου παρεκκλησίου μετὰ τὴ στερέωση.

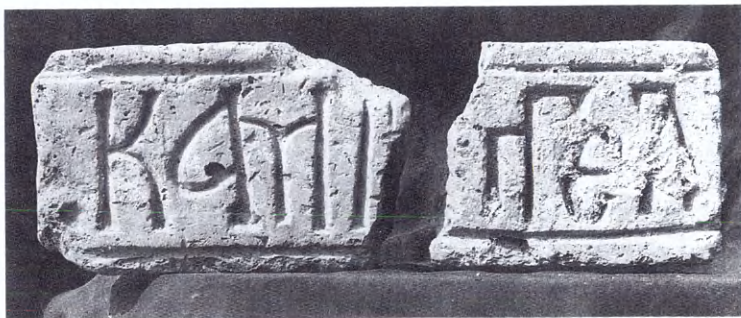
82 Κροῦστες μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

στρωμά της και αποτυπώθηκε, ώστε τὸ δάπεδο ποὺ θὰ κατασκευασθεῖ γιὰ νὰ περιορισθεῖ ἢ βλάστηση ποὺ ἀναπτύσσεται κάθε χρόνο, νὰ μιμεῖται τὴ διάταξη τῶν πλακῶν-τοῦ παλαιοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ βρέθηκαν πολλές κροῦστες μαρμαροθετήματος μεταξύ τῶν ἀνατολικῶν καὶ μεταξύ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου (εἰκ. 82). Φαίνεται ὅτι, ὅπως καὶ στὴ Βλαχέρνα καὶ στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων μαρμαροθέτημα κοσμοῦσε τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸν κυρίως ναὸ πάντα, δυτικὰ τοῦ ΒΔ πεσοῦ, βρέθηκε σπάρραγμα τοιχογραφίας διαστάσεων 7×7 ἐκ., ὅπου εἰκονίζεται τμήμα ἀνδρικήσ μορφῆς.

Στὸν πύργο ποὺ ὑψώνεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ μνημείου εἶχε ἀφεθεῖ στὴ θέση του νεώτατο πλίνθινο δάπεδο τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ 20οῦ αἰ., σὲ ὕψος 1.32 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς στοᾶς (ΠΑΕ 1977, 151 πίν. 91β). Τὸ δάπεδο αὐτὸ ξηλώθηκε ἀφοῦ σχεδιάσθηκε, καὶ ἡ ἐπίχωση ἀπομακρύνθηκε. Βρέθηκαν ἐκεῖ βεργία τῶν πώρινων σταυροθολίων τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ τρία τμήματα πλίνθων μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ὕψους 11,5 καὶ 10,7 ἐκ. (εἰκ. 83· πρβ. ΑΑΑ V. 1, 1972, 92 εἰκ. 4 καὶ ΠΑΕ 1977, 153 πίν. 94δ). Στὸ ἕνα σώζονται τὰ γράμματα ΓΓΕΛ· πιθανῶς στὴν ἐπιγραφή ἀναφερόταν τὸ ἐπώνυμο Ἁγγελος τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἡπείρου.

83 Τμήματα ἐνεπίγραφων πλίνθων.

84 Τμήμα κορινθιάζοντος κιονοκράνου.

Μετά την απομάκρυνση από τὸν νάρθηκα τῶν μικρότερων ὄγκων τοιχοποιίας, ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε στὰ σημεῖα πὺ αὐτὰ κάλυπταν. Βρέθηκε ἐκεῖ τμῆμα ἀπὸ κορινθιάζον κιονόκρανο (εἰκ. 84), ἀνάλογα τοῦ ὁποῖου εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα (AAA V. 1, 1972, 96-97 εἰκ. 13).

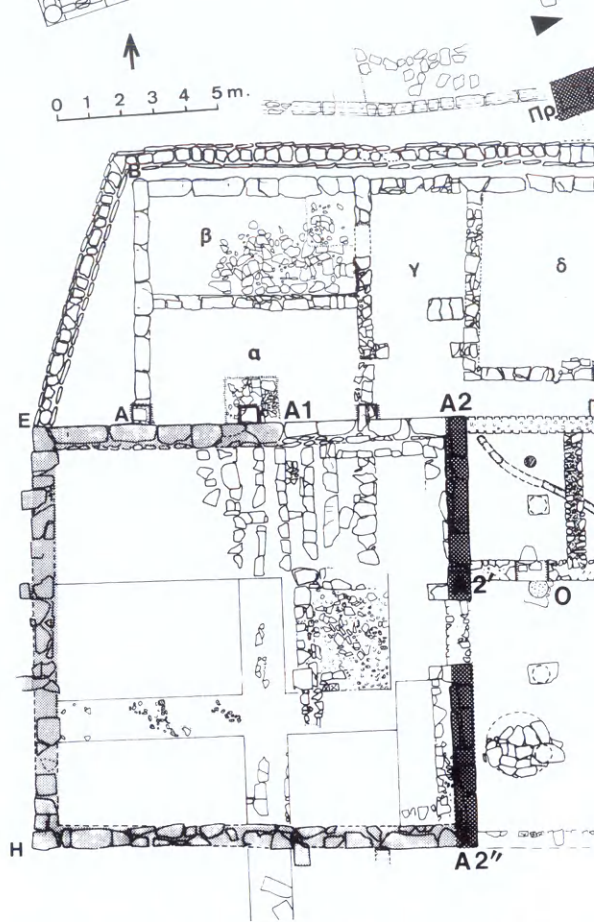
Συνεχίστηκε σὲ μικρὴ κλίμακα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Πρυτανείου. Ἡ διερεύνηση μὲ τομὲς τῆς αἴθουσας τοῦ συνεδρίου (εἰκ. 85, Ε. Α2-Α2''-Η) ἔδειξε ὅτι τὰ ἀποκαλυφθέντα λίθινα ἐδῶλια στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας (*Ἔργον* 1989, 64 εἰκ. 60) ἐπεκτείνονται καὶ στὴ νότια πλευρὰ (εἰκ. 85), ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε διάδρομος, ὅπως καὶ στὸ γειτονικὸ Βουλευτήριον, γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν συνέδρων.

Ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ τῶν ἐδωλίων ἀπὸ διάφορο ὕλικὸ λιθαριῶν καὶ ὀπτοπλίνθους μαρτυρεῖ ρωμαϊκοὺς χρόνους, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 168-167 π.Χ. καὶ μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (148 π.Χ.). Διαπι-

10. ΔΩΔΩΝΗ

Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ

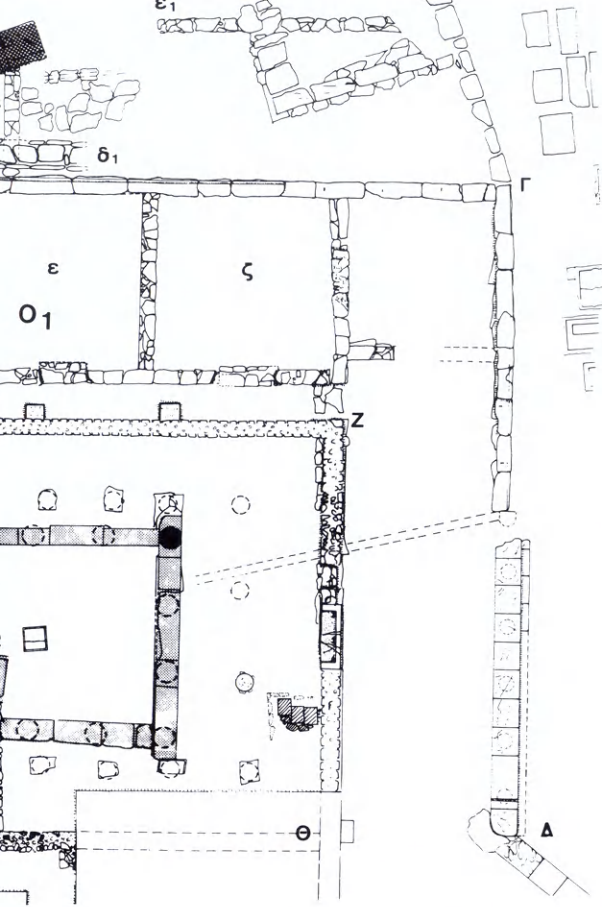
Πρυτανεῖο

85 Κάτοψη του Πρυτανείου (O) και της βόρειας προσθήκης (O1) με τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια.

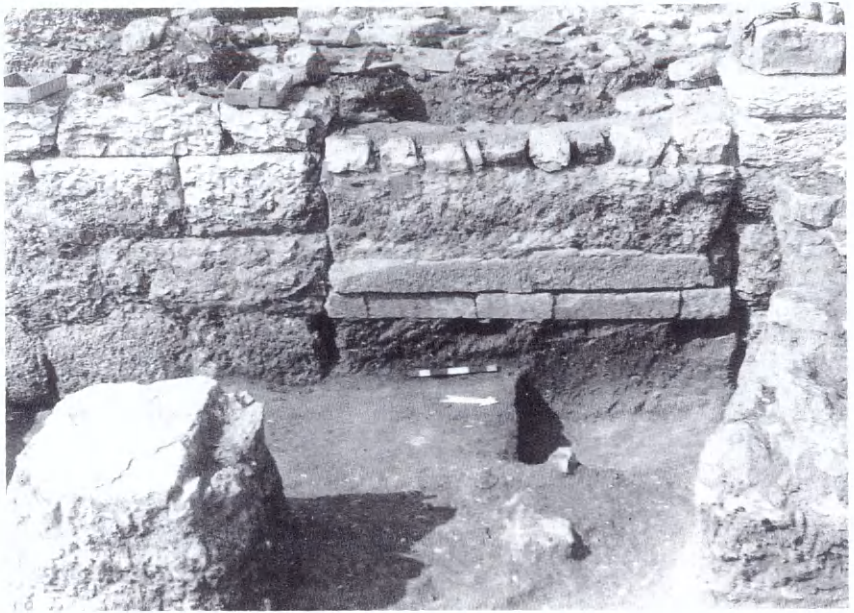
στάθηκε ἐπίσης ὅτι τὸ λίθινο πεζούλι (ἔδρανον) ποῦ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989 στὴ ΒΑ πλευρὰ τῆς αἴθουσας, ὅπου κάθονταν οἱ ἐπικεφαλῆς συνάρχοντες, συνεχίζεται καὶ στὴν ἀπέναντι ΝΑ πλευρὰ, νότια τῆς εἰσόδου, σχηματίζοντας ἕνα ἀνεστραμμένο πεῖ.

Διερευνητικὲς τομὲς στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις, νότια τῆς αἴθουσας μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ἔφεραν στὸ φῶς λείψανα κτισμάτων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων περιστυλίου τῆς αὐλῆς ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ περιστύλιο αὐτὸ ἔφερε 7×4 κίονες ποῦ ἐδράζονταν σὲ μεμονωμένες πλάκες ἀπὸ διαλυθέντα τιμητικὰ καὶ ἀφιερωματικὰ βάρθρα, ποῦ βρισκόνταν ἀνατολικά τοῦ Βουλευτηρίου καὶ τοῦ Πρυτανείου. Οἱ βάσεις ἦταν πρόχειρα τοποθετημένες πάνω σὲ παχὺ στρώμα ἐρειπίων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 168-167 π.Χ.

Ἡ εἰς βάθος ἀνασκαφή ὡς τὸ στερεὸ ἀποκάλυψε πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἴθουσας A2-A2'', στὴ ΝΔ γωνία, σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ βάση κίονος τοῦ ρωμαϊκοῦ περιστυλίου, κυκλικὴ πλακόστρωτη κατασκευή, διαμ. 2 μ., καὶ ἴχνη φωτιᾶς. Στὴ βάση αὐτὴ θὰ ἔβαινε πιθανῶς κάποιον μικρὸ κυκλωτέρως κτίσμα, μία μικρὴ θόλος στεγασμένη, ὅπου θὰ ἔκαιε τὸ «ἄσβεστον πῦρ» τοῦ Πρυτανείου ἢ ἴσως θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς τροφῆς γιὰ τὴ σίτιση τῶν ἀρχῶν καὶ θὰ ἔφερε ὀπαῖον γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς πυρᾶς ἀπὸ τὴ βροχή.

Βόρεια τῆς κυκλικῆς βάσης ὑπῆρχε ἡ εἴσοδος τῆς αἴθουσας τῶν συνόδρων ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας A2-A2'' (εἰκ. 86). Ὁ τοῖχος, πάχους 0.65 μ., εἶναι τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, τοῦ ὁποίου, ὅταν χρειάστηκε νὰ οἰκοδομηθοῦν ἐντὸς

86 Ἡ θύρα εἰσόδου στὴν αἴθουσα τῶν συνέδρων.

τοῦ περιβόλου τὰ δύο πολιτικὰ κτίρια, τὸ Βουλευτήριον καὶ τὸ Πρυτανεῖο, ἓνα μέρος τοῦ δυτικοῦ περιβόλου μεταφέρθηκε δυτικότερα γιὰ νὰ ἀφήσει ἐπαρκῆ χωρὸν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν δύο κτιρίων. Διατηρήθηκε ὅμως τὸ τμήμα Α2-Α2'', ποὺ ἀποτελέσει τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τῆς αἴθουσας. Τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων διάνοιξιν τῆς θύρας ἀποδεικνύει ἡ ἀνώμαλη λάξευση τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ θυρώματος (εἰκ. 86). Στὴ βᾶσιν τῆς εἰσόδου διατηροῦνται δύο ἐπάλληλα κατώφλια ἀπὸ τεφρὸν ψαμμιτόλιθο, ποὺ φέρουν ἔχνη ξύλινης ἐπένδυσης τῶν παραστάδων.

Στρωματογραφικὰ τὸ κατώτερον κατώφλι ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ δάπεδον τοῦ Πρυτανείου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., καὶ τὸ ὑπεράνω θὰ τοποθετήθηκε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὴν αἰτωλικὴν καταστροφὴν (219 π.Χ.). Ὑπέρεκειται τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἔτους 168-167 π.Χ., πᾶνω ἀπὸ τὸ ὁποῖον δύο σειρὲς λιθοριῶν δηλώνουν τὴν

87 Ἄνατολική πλευρά τοῦ Πρυτανείου καί τὰ δύο ρωμαϊκῶν χρόνων κατώφλια. Στό μέσον τὸ ἐλληνιστικῶν χρόνων περιστύλιο τῆς αὐλῆς.

προετοιμασία τοῦ νέου κατωφλιοῦ, κατὰ τὴν πρόχειρη ἀνοικοδόμηση τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὸ 148 π.Χ.

Τὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάση τοῦ κτιρίου ἀντιπροσωπεύει ἡ πρόχειρη πλακόστρωση τοῦ δαπέδου μὲ μεγάλες πλάκες βῆθρων μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἐνας ἀσβεστόχτιστος τοῖχος, πὺ καλύπτει τὸν ὑπαίθριο βωμὸ στὴν περιστυλιῆ ἐλληνιστικὴ αὐλή (βλ. Ἔργον 1989, εἰκ. 63), καὶ ἕνας ἄλλος τοῖχος λίγο δυτικότερα σχηματίζουν δύο ὀρθογώνια δωμάτια, ἀνατολικά τοῦ τοίχου A2-A2'. Τὰ λείψανα ἐστιῶν ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, πὺ παρατηροῦνται στοὺς ἐρειπωμένους χώρους τοῦ Πρυτανείου, μαρτυροῦν τὴν ἰδιωτικὴν χρῆση τοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.

Δύο διαφορετικὲς τοιχοποιίες ρωμαϊκῶν χρόνων παρουσιάζουν ἐπίσης καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ ἀσβεστόχτιστοι τοῖχοι τοῦ Πρυτανείου καὶ τὰ δύο κατώφλια ρωμαϊκῶν χρόνων διακρίνονται στὴν ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρά (εἰκ. 85 καὶ

87). Πιθανῶς ὁ βόρειος τοῖχος Α2-Z ἀντικατέστησε προϋπάρχουσα κιονοστοιχία πού κατασκευάστηκε στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. γιά τήν ἐπικοινωνία τοῦ Πρυτανείου μέ τή βόρεια πτέρυγα Ο1, ὅπου σιτίζονταν καί διανυκτέρευαν οἱ ἄρχοντες ἀπό τό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἐπίσης ὁ ἀρχικός πυρήνας τοῦ Πρυτανείου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου ἤ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀκολουθεῖ τόν τύπο τοῦ ἐλληνιστικοῦ σπιτιοῦ, πού στήν ἀπλούστερη μορφή του ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν εὐρύχωρο οἶκο μέ τή μεγάλη ἐστία στό μέσον γιά θέρμανση, καί τήν αὐλή, ἡ ὁποία ἀπό τόν 4ο-3ο αἰῶνα ἀποκτᾷ περιστύλιο. Στό τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μετὰ τήν ἴδρυση καί ἀνάπτυξη τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, στή βόρεια πλευρᾶ τοῦ Πρυτανείου κατασκευάζεται ἡ πτέρυγα μέ τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια καί τοὺς τρεῖς βοηθητικούς χώρους γιά τή σίτιση καί διανυκτέρευση τῶν ἀρχόντων. Ἡ νέα πτέρυγα ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας ἀπό τό Πρυτανεῖο.

Παρόλες τίς καταστροφές, τό οἰκοδόμημα ἐπέζησε μέχρι τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., διότι βεβαιώνεται ἐπιγραφικῶς ὅτι τό 240-241, ἤτοι κατά τήν 68ῃ Ἀκτιάδα, εἶχαν τελεσθεῖ τὰ Νάια στή Δωδώνη. Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καί κυρίως τῶν νομισμάτων, πού μελετᾷ ἡ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κυρία Μάντω Οἰκονομίδου, νά μᾶς δώσουν περισσότερα χρονολογικά στοιχεῖα. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἑπτὰ αἰῶνων ἱστορία καί ἡ μορφή τοῦ Πρυτανείου παρουσιάζουν στενή ὁμοιότητα μέ τόν ναό τοῦ Ναίου Διός, τήν ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης, πού περιλαμβάνει τόν ναό, μέ τήν περίστυλη αὐλή καί τή μαντική βαλανιδιά.

Ἐγιναν ἐπίσης στερεωτικῆς ἐργασίας κυρίως στοὺς ἀσβεστόχτιστους τοίχους τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου τοῦ τείχους Ἀβδήρων. Ὁλοκληρώθηκε ἀρχικά ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ δύο κτίσματα τῶν ἀρχαίων χρόνων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐντοπισθεῖ σὲ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης.

Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε τὴ χρονολόγησιν τῶν δύο αὐτῶν κτιρίων στὰ τέλη τοῦ 7ου-ἀρχῆς 6ου π.Χ. αἰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνανηκόντα θραύσματα κυλίκων ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου 2 (εἰκ. 88) καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τῶν δύο κτιρίων — ὅπου αὐτὸ σώζεται — ἔδωσαν κεραμεικὴ τοῦ τέλους 7ου-ἀρχῶν 6ου π.Χ. αἰ. Ἡ χρονολόγησιν τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς αὐτῶν τῶν ἐφαπτόμενων στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους κτιρίων βεβαιώνει καὶ τὴ χρονολόγησιν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης (Α) στὸν 7ο π.Χ. αἰ. καὶ ἐπομένως τὴν ἀπόδοσίν του στὴν πρώτη ἀποικία τῶν Κλαζομενίων.

Παράλληλα ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ νεώσοικου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπισθεῖ καὶ ἀνασκαφεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Φέτος ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψιν τῆς βόρειας (ἐξωτερικῆς) κιονοστοιχίας τοῦ νεώσοικου, τῆς ὁποίας τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἀρχαία κτίσματα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ περιβόλου. Τόσο τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, ὅσο καὶ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο τοῦ νεώσοικου βρέθηκαν πολὺ κατεστραμμένα. Ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὴ δευτέρη ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία τοῦ νεώσοικου ἐντοπίστηκαν νότια τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας.

11. ΑΒΔΗΡΑ

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-
ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΒΟΡΕΙΟΣ
ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ
ΤΕΙΧΟΣ

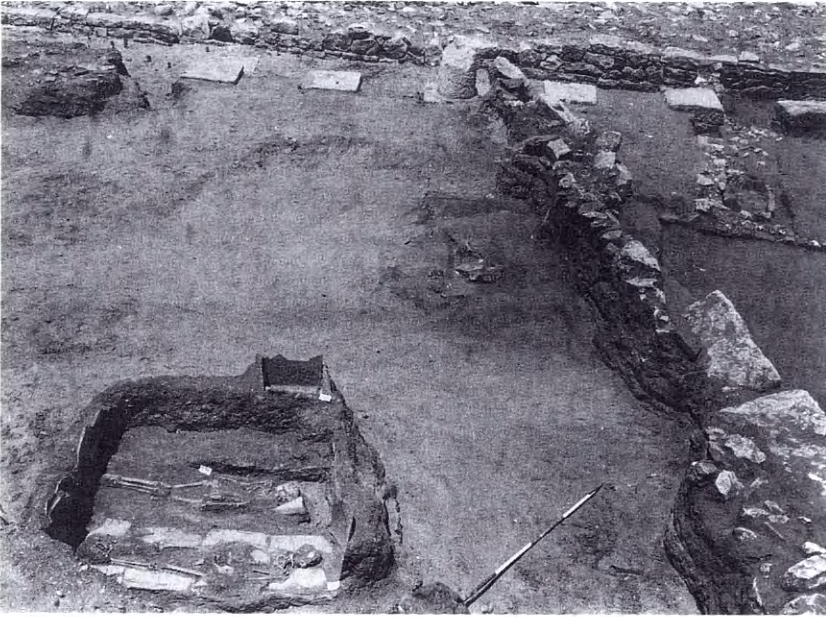
Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νεώσοικου ἐντοπίστηκε ἡ παρουσία μικροῦ καμινιοῦ χαλκουργίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σκωριῶν χαλκοῦ, ἀλλὰ ἡ ἔρευνά του δὲν πραγματοποιήθηκε, διότι ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀποκάλυψη, μελέτη καὶ ἀποτύπωση ἐνὸς πρόχειρου μεταγενέστερου τοίχου ποὺ τὸ ἐπικάλυπτε (εἰκ. 89). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει σὲ πολὺ μεταγενέστερη φάση, ὅταν τὸ τεῖχος καὶ ὁ νεώσοικος εἶχαν καταστραφεῖ καὶ ἐπιχωσθεῖ. Ἐμφανίζεται ἀποκομμένος μὲ κατεύθυνση B-N περίπου καὶ ἔχει κατασκευασθεῖ πολὺ πρόχειρα ἀπὸ πλίνθους τοῦ κατεστραμμένου τείχους. Δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ὁ προορισμὸς αὐτοῦ τοῦ τοίχου, ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή του στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους θὰ μπορούσε νὰ τὸν συνδέσει μὲ τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἐκτείνεται στὴν περιοχὴ αὐτή.

Ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ ἀνασκάφηκαν φέτος ὀκτώ συνολικὰ ταφές (T44-T51), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία ἦταν ταφῆ-καύση καὶ οἱ λοιπὲς ἀπλὲς ταφές-ἐνταφιασμοὶ (εἰκ. 90-91).

89 Ἐποψη τῶν ἀρχαϊκῶν κτισμάτων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου. Μεταγενέστερος τοῖχος καὶ καμίνι χαλκουργίας.

90 Ἀποψη τῶν κτισμάτων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου.

91 Ἀποψη κεραμοσκεπῶν τάφων, λεπτομέρεια.

Ἡ ταφή-καύση (T45) εἶχε ἐναποτεθεῖ σὲ τετράγωνη θήκη ἀπὸ κεραμίδες. Ἀπὸ τὶς ταφές-ἐνταφιασμοὺς δύο (T44 καὶ T49) εἶχαν ἐναποτεθεῖ σὲ ἀπλοὺς λάκκους στὴν ἄμμο, τέσσερις (T46, T47, T48, T50) σὲ κεραμοσκεπεῖς τάφους καὶ μία (T51) σὲ ὑπερμεγέθη πίθο.

92-93 Χρυσὰ ἐνώτια.

94-95 Εἰδώλια παιδικῶν μορφῶν.

Οἱ περισσότερες ταφές ἦταν κτερισμένες καὶ ἀπὸ τὰ κτερίσματά τους (ἀγγεῖα, εἰδώλια, κοσμήματα, νομίσματα) χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρυσὰ κοσμήματα τῶν γυναικείων ταφῶν (εἰκ. 92-93) ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει σειρά εἰδωλίων παιδικῶν μορφῶν ποὺ βρέθηκε στὸν κεραμοσκεπὴ τάφο T50 (εἰκ. 94-95).

Ἐολοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἀγρὸ Ἀβράμω-γλου, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου, ὅπου ἀνασκά-φηκαν ἐπάλληλες κτιριακὲς φάσεις καὶ ἐντοπίσθηκαν στρώ-ματα κατοίκησης ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου/ἀρχὲς τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα ὡς τὰ τέλη τοῦ 4ου/ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Ἡ φετινὴ ἔρευνα στὴ Χριστιανικὴ Ἀμφίπολη εἶχε σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου κοσμοικοῦ οἰκοδομήματος ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς Α, ποὺ ὁ Εὐ. Στίκας εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «ἐπισκοπεῖον». Μετὰ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὶς μεγάλης ἐκτάσεως ἀποχωματώσεις ἀντὶ τοῦ ἐπισκοπείου ἀποκαλύφθηκε μεγάλη ἀνοιχτὴ ὑπαίθρια κινστέρνα, διαστάσεων $48 \times 43/48$ μ. καὶ ἐμβαδοῦ περίπου 2.200 τ.μ. γιὰ τὶς οἰκιστικὲς καὶ προσκυνηματικὲς ἀνάγκες τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως (εἰκ. 96). Παρόμοιου τύπου καὶ μεγέθους κινστέρνες εἶναι οἱ μεγάλες ἀνοιχτὲς κινστέρνες τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Ἀσπαρος στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ κινστέρνα τῆς Ἀμφιπόλεως βρίσκεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ὄχρωμῆνης ἀκροπόλεως, εἶναι κτισμένη μὲ τοίχους πάχους 1.40-1.60 μ. καὶ συγκέντρωνε τὰ ὄμβρια ὕδατα

12. ΑΜΦΙΠΟΛΗ

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

96 Ὑπαίθρια κινστέρνα.

ἀπὸ τὶς στέγες τῶν γειτονικῶν κτηρίων. Τομὲς στὶς γωνίες καὶ στὶς πλευρὲς ἔδωσαν τὰ ἀκόλουθα γενικὰ συμπεράσματα: α) Ὁ πυθμένος τῆς κιστέρνας εἶναι κατασκευασμένος μὲ τετράπλευρες πλίνθους, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ὑπάρχει παχὺ στρώμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Ὁ πυθμένος ἔχει κλίση πρὸς ΒΑ, ὅπου βρέθηκε καὶ ὁπὴ ἀπορροῆς μὲ τὸ μαρμάρινο στούπωμα στὴ θέση του. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἐκτεινόταν ὁ οἰκισμὸς τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. β) Μείωση τῶν ἀναγκῶν γιὰ πόσιμο-ἀρδεύσιμο νερὸ ἢ ρηγματώσεις τῶν τοιχωμάτων τῆς κιστέρνας μὴ δυνάμενες νὰ ἐπιδιορθωθοῦν περιορίσαν τὸν χῶρο τῆς ὑδαταποθήκης στὴ ΝΑ γωνία τῆς κιστέρνας, ὅπου δημιουργήθηκαν τρεῖς μικρότερες δεξαμενές, μήκους 18.50/20 μ. καὶ πλάτους 3.30/5 μ., οἱ ὁποῖες πιθανότατα ἦταν στεγασμένες μὲ καμάρες καὶ περιεῖχαν καθαρὸ πόσιμο νερό. Ὁ λοιπὸς χῶρος τῆς κιστέρνας χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἐγκατάσταση ἐργαστηρίων, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν κεραμεικὸ κλίβανο ποὺ βρέθηκε στὴ ΝΔ γωνία (εἰκ. 97). γ) Κατὰ τὴ

97 Κεραμεικὸς κλίβανος.

διάρκεια τῆς τρίτης καὶ τελευταίας περιόδου ὁ χώρος τῆς κινστέρνας κατελήφθη ἀπὸ προχείρως κατασκευασμένα σπίτια. Στὰ εὐρήματα τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει ἄφθονη χειροποίητη ἢ ἀργοῦ τροχοῦ κεραμικὴ χαμηλῆς τεχνολογίας.

Οἱ τρεῖς περίοδοι χρονολογοῦνται μέσα στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια καὶ ἀμέσως μετὰ καὶ τὰ εὐρήματα δίνουν τὴν εἰκόνα ἀκμῆς καὶ σταδιακῆς παρακμῆς μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς πόλης.

Στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

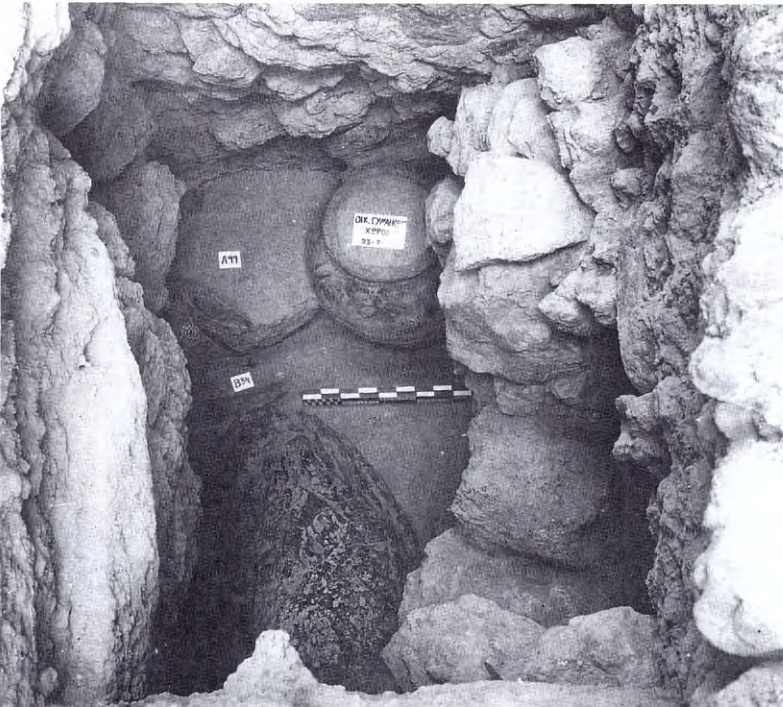
• Στὴν *Οἰκία Γυναικῶν* ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους χώρους, στοὺς ὁποίους λόγοι στατικοὶ δὲν τὸ

13. ΘΗΡΑ

Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Οἰκία Γυναικῶν

98 Οἰκία Γυναικῶν, χώρος 5.

ἐπέτρεψαν. Ἔτσι, συμπληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ φωταγωγοῦ (χώρου 9) καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδό του σὲ βάθος 3.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν σωζόμενων τοίχων του. Ἐπίσης βεβαιώθηκε ἡ ἔντονη διατάραξη τοῦ νότιου τοίχου προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ παρακείμενου κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ λειτούργησε ἀρνητικὰ κατὰ τὴ σεισμικὴ δόνηση. Νότια τοῦ φωταγωγοῦ, στὸν χῶρο 5, ἀφαιρέθηκε τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου ποὺ εἶχε ὑποχωρήσει. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἦλθε στὸ φῶς μέρος τοῦ διαδρόμου, ὁ ὁποῖος προφανῶς περιέθεε τὸν φωταγωγό. Τὸ ἀποκαλυφθὲν αὐτὸ τμῆμα τοῦ διαδρόμου ἔφρασσε μεγάλος ὀγκόλιθος ἀπὸ μαῦρο ἀνδεσίτη (εἰκ. 98), τὸν ὁποῖο προφανῶς μὴ μπορώντας νὰ τὸν μετακινήσουν οἱ οἰκοδόμοι τῆς Οἰκίας Γυναικῶν

99 Ξεστὴ 3, ΝΔ γωνία. Λιθόπλινθοι κατὰ χῶραν (ἀπὸ Δ).

περιέκλεισαν μέσα στον διάδρομο, αν και με τον τρόπο αυτό η λειτουργία του γινόταν προβληματική.

Στην Ξεστή 3 (εικ. 99-100) οί έργασίες συνεχίστηκαν έξω-τερικῶς τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, ὅπου ὑπῆρχε σωρὸς μεγάλων λιθοπλίνθων. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐφαρμόστηκε πειραματικὰ σύστημα ἠλεκτρονικῆς τήρησης ἀνασκαφικοῦ ἡμερολογίου, σὲ συνεργασία μὲ τὴν ομάδα τοῦ Γαλλικοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας (CNRS), ποὺ συνεχίζει τὶς ἀνασκαφές στὴ Χοιροκοιτία τῆς Κύπρου στὰ πλαίσια συνεργασίας μεταξὺ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν καὶ τοῦ προαναφερθέντος Γαλλικοῦ. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν θετικὰ καὶ ἐλπίζεται ὅτι ἡ περαιτέρω προσπάθεια θὰ ἀποδώσει ὠφέλιμους καρπούς.

Ξεστή 3

100 Ξεστή 3, ΝΔ γωνία. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων (ἀπὸ Α).

Μέσα στο μικρό τμήμα τῆς ἐπίχωσης ποῦ ἀφαιρέθηκε βρέθηκαν τρία μικροσκοπικὰ μαρμάρινα σχηματικὰ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδῶλια, ποῦ τεκμηριώνουν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν πρῶιμη ἐγκατάσταση στὴν περιοχή. Ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερος ὅτι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδῶλια κατασκευάστηκε ἀπὸ θραῦσμα μαρμάρινης φιάλης.

πρωτοκυκλαδικὰ
εἰδῶλια

Στὴν περιοχή τοῦ πεσοῦ 17 τὸ 1985 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ταπεινὸς λιθωσωρὸς ποῦ περιελάμβανε καὶ μαρμάρινους πρωτοκυκλαδικούς κρατηρίσκους. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἐκεῖ ἀποκάλυψε πρὸχειρη διαμόρφωση μὲ ὄρθιες πλάκες κατὰ τὸν τρόπο τῶν πρωτοκυκλαδικῶν τάφων (εἰκ. 101), μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς ὁποίας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, βρέθηκε θησαυρὸς (εἰκ. 102-103) ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὰ εἰδῶλια ἀρ-

101 «Κενοτάφιο» (;).

102 Θησαυρὸς πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων κατὰ χώραν.

103 Ὁ θησαυρὸς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων, λεπτομέρεια.

104α-β Ἀνδρικό καί γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸν θησαυρό.

κετὰ διαβρωμένα, προφανῶς λόγῳ γειτνίασης μὲ τὸν παραρρέοντα νεώτερο χεῖμαρρο. Ἀπὸ τὰ εἰδώλια αὐτὰ τὰ ἔξι (εἰκ. 104) (τρῖα ἀνδρικά καὶ τρία γυναικεῖα) ἀνήκουν στὸν λεγόμενο προκανονικὸ τύπο, τοῦ ὁποίου μόνο ἓνα δεῖγμα εἶναι ὡς τῶρα γνωστὸ στὴν Ἑλλάδα, στὸ Μουσεῖο Κανελλοπούλου. Ἐνα ἔβδομο εἰδώλιο, γυναικεῖο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ ραδινότητα καὶ πλαστικότητα τῆς παραλλαγῆς Καψάλων καὶ ἓνα σχηματικὸ ἀνήκει στὸν τύπο τῆς Φυλακωπῆς I. Κεφάλια καὶ πόδια ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα εἰδώλια ἴσως ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη καὶ ἄλλων σὲ βαθύτερα στρώματα. Πάντως τὸ εὔρημα αὐτὸ διατρανώνει τὴ σπουδαιότητα ποὺ εἶχε ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ τὴν τρίτη χιλιετία π.Χ. Ἴσως ὁ λιθοσωρὸς στὸ ἐπίπεδο τῆς τελευταίας κατοίκησης ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος κενοταφίου ἢ μνημείου σεβάσμιων προγόνων.

συντήρηση

Στὰ ἐργαστήρια συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν εὑρημάτων καὶ πραγματοποιήθηκε ἡ μεταφορὰ τῶν ἀσυντήρητων τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀποκατάστασή τους. Χάρη στὴ συμβολὴ τῶν ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς προχώρησε ἐπίσης καὶ τὸ πρόγραμμα δημοσίευσης. Κατὰ τὸ 1992 κατατέθηκαν

ἀκόμη δύο τόμοι τῆς σειρᾶς «Ἀκρωτήρι Θήρας», καὶ ἄλλοι δύο βρίσκονται στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιμέλειας τῶν κειμένων.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέβαλε κατὰ τὸ 1992 στὰ ἐξοδα διαμορφώσεως τῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου πρώιμου ἀρχαίου ἰωνικοῦ ναοῦ στὰ Ὑρία τῆς Νάξου (εἰκ. 105).
 Στὸ ἱερό αὐτὸ ὡς γνωστὸν ἀποκαλύφθηκαν μὲ ἀνασκαφὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὰ λείψανα μιᾶς πανάρχαιας λατρείας, ποὺ ἀνῆκε πιθανότατα στὸν Διόνυσο. Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ἡ λατρεία αὐτὴ στεγάσθηκε διαδοχικὰ σὲ σειρὰ ἀπὸ τέσσερα ναϊκὰ οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων ἡ σημασία γιὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἰωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποδεικνύεται ἀποφασιστικῆ.

105 Ὁ ἀρχαῖος ἰωνικὸς ναὸς τῶν Ὑρίων τῆς Νάξου μετὰ τὴν πρώτη φάση τῶν ἐργασιῶν διαμόρφωσης (1992) ἀπὸ τὰ νότια (πρόσοψη).

14. ΝΑΞΟΣ

Ἀρχαῖο ἱερό
 στὰ Ὑρία

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

106 Ἡ ἀνακατασκευασμένη ἀπὸ ναξιακὸ μάρμαρο μεῖζοδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἡμείρηγη βάση ἐσωτερικοῦ κίονα τοῦ ναοῦ τῶν Ὑρίων.

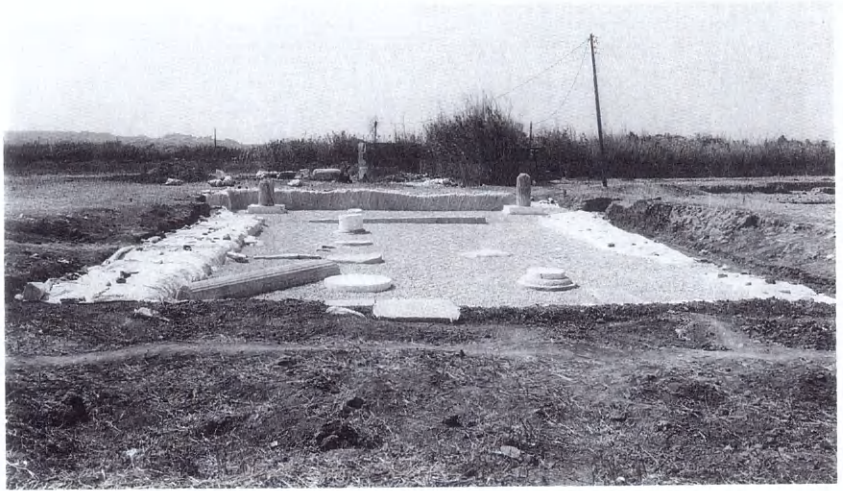
Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ τῶν ναῶν, ποὺ κατασκευάσθησαν ὁ ἓνας ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν ἄλλο, οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἔκριναν ὅτι γιὰ λόγους σημασίας καὶ ἀντοχῆς ὑλικῶν, ἀλλὰ καὶ σαφῆνειας τοῦ τελικοῦ ἐκθέματος, τὰ λείψανα τῶν παλαιότερων φάσεων ἔπρεπε νὰ ἐπιχωσθοῦν, καὶ νὰ διατηρηθοῦν ὄρατὰ μόνο τὰ λείψανα τοῦ τελευταίου, μνημειώδους ἰωνικοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ προβλέφθηκε μιὰ πολὺ συντηρητικὴ συμπλήρωση τοῦ ἐρειπίου μεῖ νέα μέλη, ὥστε νὰ τοποθετηθοῦν στὴ θέση τους σωζόμενα μαρμάρινα χαρακτηριστικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς. Ἡ Ἐταιρεία συνέβαλε στὰ μεγάλα ἔζοδα τῆς ἐπιχείρησης αὐτῆς, ποὺ ἔπρεπε γιὰ λόγους προ-

107 Κάλυψη τῶν ἐπιχωσμένων λειψάνων στὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαίκοῦ ναοῦ τῶν Ὑρίων μὲ πλέγμα νάυλον καὶ ἄμμο.

στασίας τῶν εὐπαθῶν λειψάνων νὰ ὁλοκληρωθεῖ μέσα στὸ ἔτος τουλάχιστον μέχρι τὴ διαμόρφωση τοῦ τελικοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Κάλυψε τὰ ἔξοδα τῆς κατασκευῆς καὶ τοποθέτησης τοῦ μεγαλύτερου νέου μέλους, τῆς ἡμίεργης βάσης τοῦ τέταρτου κίονα τῆς ἀνατολικῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 106), πάνω στὴν ὁποία θὰ ὑψωθεῖ ὁ παρακείμενος, 4.35 μ., ὑψηλὸς σφόνδυλος. Ὁ μαρμάρινος αὐτὸς κύλινδρος, πὺ δουλεύτηκε, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τρία νέα μέλη, μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ κ. Μ. Κορρέ, ἔχει διάμ. 1.40 μ. καὶ ὕψος 0.40 μ. Τὰ ἀρχαιότερα λείψανα καθὼς καὶ τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαίκοῦ ναοῦ ἐπιχώσθησαν καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου τοῦ τελευταίου ἀποκαταστάθηκε μὲ ἐπίστρωση ἀπὸ πυκνὸ πλέγμα νάυλον καὶ ἄμμο (εἰκ. 107),

108 Ὁ ναὸς τῶν Ὑρίων μετὰ τὴν πρώτη φάση τῶν ἐργασιῶν διαμόρφωσης (1992) ἀπὸ τὰ βόρεια (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀδιαμόρφωτου ἀκόμη ἀδύτου).

ὥστε νὰ διακοπεῖ ἀσφαλῶς ἡ βλάστηση χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται ἡ ἀπορρόφηση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ ἓνα τελικὸ στρῶμα γκρίζου χαλικοῦ (εἰκ. 108), ὥστε νὰ προβάλλονται πάνω σὲ αὐτὸ τὰ λευκὰ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς.

15. ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

ΛΙΑΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

Στὴ Μινῶα Ἀμοργοῦ, μολονότι ἀπὸ τὸν περασμένο χρόνο, τὸ 1991, ἡ διευθύντρια τῆς ἀνασκαφῆς ἀποφάσισε νὰ ἀναστείλει προσωρινὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴ συντήρηση, σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καὶ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, κατὰ τὸ 1992 προέκυψαν νέα στοιχεῖα ποὺ συμπληρώνουν σημαντικὰ κενὰ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως τῆς Μινῶας.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἡ ταύτιση καὶ ὁ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς προμαχῶνος στὴ ΝΑ ἀπόληξη τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους ποὺ περιβάλλει τὴν ἀκρόπολη καθὼς καὶ ἡ ἀναγνώ-

109 Τείχος ΒΔ κλιτύος.

110 Πύργος Δυτικής κλιτύος.

111 Πύργος Δυτικής κλιτύος.

112 Νότιος πύργος.

113 Γυμνάσιο, ξερολιθιά μετά τὸν καθαρισμό.

ριση τμημάτων τοῦ τείχους (εἰκ. 109) καὶ τριῶν ἀκόμη πύργων (εἰκ. 110-111) στὴ ΒΔ κλιτὸ τοῦ βουνώδους λόφου τῆς Μινώας.

Παράλληλα συνεχίστηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν ἤδη γνωστῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων στὸ γεωμετρικὸ τεῖχος, τοῦ Β πύργου καὶ τῆς ΒΑ πυλίδας καθὼς καὶ τοῦ νεοαποκαλυφθέντος ΝΑ πύργου (εἰκ. 112). Γιὰ διευκόλυνση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο κτισμάτων στὰ ἀνώτερα ἄνδηρα τοῦ τεχνητὰ καὶ φυσικὰ ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ στὴ Ν πλαγιά τοῦ λόφου ἄρχισε ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς καὶ συγκεντρώθηκαν σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὠς τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα.

Στὴν Κάτω πόλη, λόγῳ τῆς κατολισθήσεως τῶν παρειῶν τῶν τομῶν ἀπὸ τὶς βροχὲς στὸ ΝΑ καὶ στὸ ΒΑ τμήμα (εἰκ. 113) στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου, κτίσθηκαν,

114

μετά από σύντομη ανασκαφική έρευνα, προστατευτικά τοι-
 χάρια. Καί ἐδῶ προέκυψαν πρόσθετες πληροφορίες για τή
 στρωματογραφία καί συγκεντρώθηκαν σημαντικά κινήτὰ εὐ-
 ρήματα, ὅπως ἀκέραιο δακτυλίδι χάλκινο μὲ γυάλινο δα-
 κτυλιόλιθο μὲ ἔγγλυφη προτομή γυναικὸς (εἰκ. 114) καθὼς
 καί θραύσματα μεγάλου ἀνάγλυφου ἀγγείου συνανήκοντα
 μὲ τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς ἤδη γνωστοὺς ἕξι πίθους ποὺ βρίσκον-
 ται κατὰ χώραν στὸν ΒΑ χῶρο τοῦ Γυμνασίου.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ γιὰ τή διαμόρφωση τοῦ χώρου
 ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου μέσα σὲ
 νεώτερη ξερολιθιά ἀποκαλύφθηκαν εἴκοσι ἐπτὰ σχεδὸν ἀκέ-
 ραιες λιθόπλινθοι (εἰκ. 115), θραῦσμα ἀρράβδωτου κίονος
 καθὼς καί λίθος μὲ λιθουργικὰ σήματα πιθανῶς ὕστερων
 ἀρχαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 116). Συγχρόνως ὀλοκληρώθηκε ἡ
 ἀποτύπωση (κάτοψη) τοῦ ἀνασκαμμένου ἐσωτερικοῦ χώρου
 στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ Γυμνασίου.

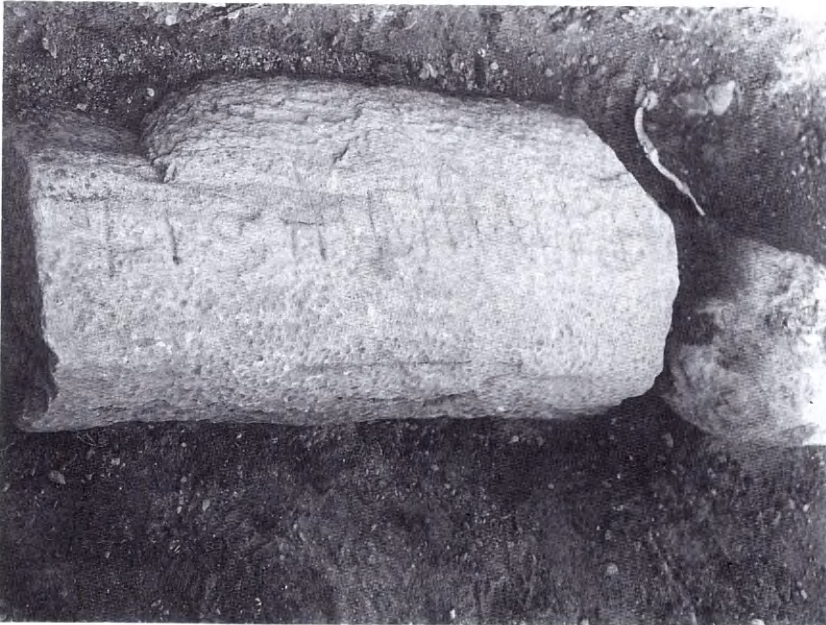
115 Ἀνατολικά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου μετὰ τὸν καθαρισμό.

Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης στὰ κατώτερα ἄνθηρα τοῦ λόφου τῆς Μινώας εἶναι ἡ ἀποκάλυψη κλειστοῦ στρώματος μὲ γραπτὴ κεραμεικὴ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων κατὰ τὸν καθαρισμὸ γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἀποθέτη τέφρας, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης στὴν Κάτω πόλη κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο προέκυψαν νέες μαρτυρίες κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λιθοσωρῶν δυτικὰ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς καὶ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ στομίου τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο φρέατος (εἰκ. 117).

Σὲ ὅλους τοὺς ἀνασκαμμένους χώρους, τόσο στὴν Ἀκρόπολη ὅσο καὶ στὴν Κάτω πόλη, τοποθετήθηκε περίφραξη μὲ σιδηροπλέγματα ὀπλισμοῦ καὶ βέργες ἢ κτίστηκαν στηθαῖα προστατευτικά. Ὁ χώρος τοῦ Γυμνασίου μὲ τοὺς πίθους καλύφθηκε μὲ χῶμα καὶ προστατευτικὸ τοιχάριο.

116 Λίθος μὲ λιθουργικὰ σήματα.

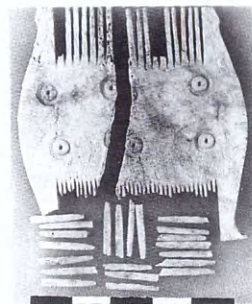

117 Δεξαμενη-φρέαρ.

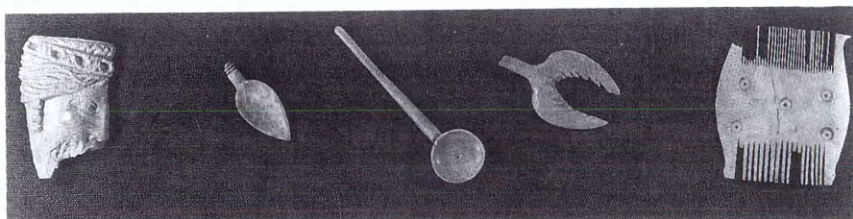
118 Ειδώλιο.

119-120 Όστείνα αντικείμενα.

120

Καθαρίστηκαν και συγκολλήθηκαν μικρά και μεγάλα άγγεϊα, πίθοι, όστείνα (είκ. 119-120), είδώλια (είκ. 118), συγκολλήθηκαν δύο μνημειακοί πίθοι από τὸ Γυμνάσιο, μαρμάρινα γλυπτὰ και ἀρχιτεκτονικά μέλη και ἀποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Χώρας τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1984 στο λιμάνι τῆς Μινώας. Συνεχίστηκε ἡ καταγραφή και ἡ φωτογράφιση πολλῶν εὐρημάτων, γλυπτῶν, κεραμεικῆς, λύχνων, ειδωλίων, μεταλλικῶν ἀντικειμένων και ἄλλων και ὀλοκληρώθηκε ἡ μελέτη και καταγραφή τῶν ὀστῶν ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀκροπόλεως. Οἱ ἐργασίες συντήρησης, καταγραφῆς και μελέτης πραγματοποιήθηκαν χάρι στήν ἐνοικίαση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μεγάλης παλαιᾶς οἰκίας στή Χώρα, πλησίον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Κατὰ τὸ 1992 ὀλοκληρώθηκε ὁ κατάλογος και ἡ ἐκθεση τῶν γλυπτῶν και τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τοῦ ἀμοργίνου Σχολάρχου Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδη, τὰ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα τοῦ ὀποίου φυλάσσονται στήν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἰθάκης συνέχισε και ἐφέτος τὴν ἔρευνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1990 στὸν χῶρο τοῦ Ἀετοῦ. Οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος και συγκεκριμένα μέσα στὸν ὑπαίθριο λατρευτικὸ κύκλο. Ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἔρευνες εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν κύκλο ὑπῆρχε σημαντικὸ μνημεῖο, και ἐπίσης γνωστὸ εἶναι ὅτι ἡ λατρεία στο ἱερὸ αὐτὸ ἐγκαινιάστηκε τουλάχιστον κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ, ἄρα ὅτι τὸ μνημεῖο μέσα στὸν κύκλο ἦταν κατὰ πάσα πιθανότητα ἀρχαιότερο.

16. ΙΘΑΚΗ

Σ. ΣΥΜΕΡΝΟΓΑΟΥ

121 Τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος κτιρίου.

Τόσο ἡ μορφή ὅσο καὶ ἡ χρήση τοῦ κτιρίου παραμένουν αἰνιγμα. Τὸ τμήμα ποὺ βρέθηκε ἔχει μῆκος 14 μ. (εἰκ. 121) καὶ εἶναι κτισμένο μέσα σὲ ἕναν τεχνητὸ λάκκο μεγάλων διαστάσεων. Γνωρίζουμε τὰ ὅρια τοῦ λάκκου ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές του. Τὸ συνολικὸ μέγεθός του πρέπει νὰ εἶναι μεταξύ 22-28 μ. καὶ τὸ κτίριο πρέπει νὰ ἔχει μῆκος περίπου 25 μ. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καταστράφηκε στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὑπέστη ζημιές καὶ ἐπισκευάστηκε σὲ παλαιότερες ἐποχές. Τὸ ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου εἶναι ἡ τοιχοδομία του ποὺ ἀνήκει στὴ λεγομένη κυκλώπεια κατασκευὴ καὶ χρονολογεῖται στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἄλλα στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν τοπογραφία τῆς πόλης ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση αὐτή.

Ἡ κάτοψη τοῦ κτιρίου θυμίζει στὸν ἀνασκαφέα τοὺς λεγομένους μακεδονικοὺς τάφους, ἀλλὰ ἡ συγγένεια αὐτὴ εἶ-

ναι πολὺ μακρινή. Ἡ χρήση του εἶναι ἀκόμη ἀγνωστή ἀλλὰ ὁ ἀνασκαφέας ἐλπίζει ὅτι μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας θὰ διαλευκανθεῖ.

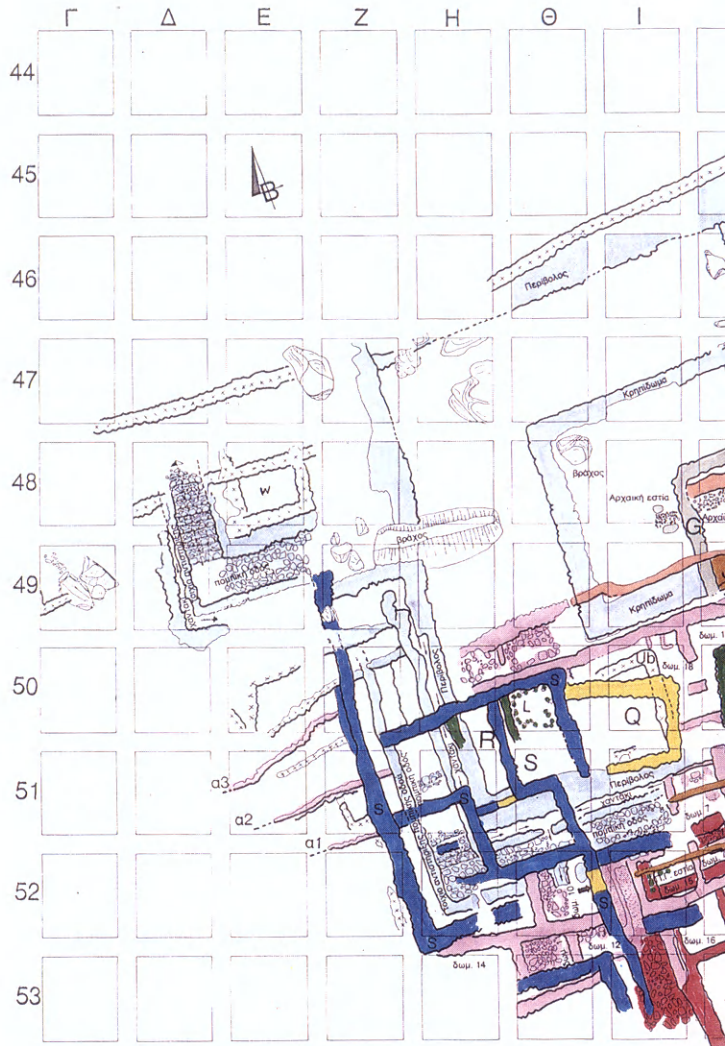
Ἡ ἀνακάλυψη μυκηναϊκοῦ κτιρίου γιὰ πρώτη φορά στὸν Ἄετὸ ἀποτελεῖ εὐχάριστο γεγονός καὶ δικαιώνει μακρόχρο-
νες προσπάθειες πολλῶν ἀρχαιολόγων οἱ ὅποιοι ἐργάστηκαν
μὲ ἐπιμονὴ κατὰ τὸ παρελθόν. Ὅλα τὰ εὐρήματα μαζί ἐνι-
σχύουν τὴν εἰκόνα γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ νησιοῦ στὰ
προομηρικὰ χρόνια καὶ προσφέρουν σημαντικὲς ἐνδείξεις ὅτι
ὁ Ὅμηρος βοήθει οὐσιαστικὰ στὴν ἀναπαράσταση τῆς πρώ-
της ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ συνεχίστηκε στὴ Σύμη
κατὰ τὸ 1992 προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:
Στὸν ΒΑ τομέα (εἰκ. 122, ὄρθ. Κ-Μ/46-48), ποὺ παρουσιάζει
ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ
ιεροῦ ἀπὸ τὸ 1600 ἕως τὸν 6ο αἰ. μ.Χ., ἐντοπίστηκε ἡ εἴσο-
δος τοῦ νεοανακτορικοῦ περιβόλου (δεύτερη νεοανακτορικὴ
φάση), ἡ ὁποία ἀπέχει μόλις 6 μ. ἀπὸ τὴν πηγὴ. Πήλινα
τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ λίθινα σκεύη, ἀνάμεσά τους καὶ
δεκατέσσερις ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη (εἰκ.
123), βρέθηκαν συγκεντρωμένα πάνω στὸ δάπεδο τῆς εἰσό-
δου ποὺ εἶναι πλακόστρωτο, ὅπως καὶ ἡ πομπικὴ ὁδὸς γύρω
ἀπὸ τὸν περίβολο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπόθεση προέρχεται προ-
φανῶς καὶ τράπεζα ἐνεπίγραφη μὲ σημεῖα τῆς Γραμμικῆς
Α, ποὺ βρέθηκε νοτιότερα σὲ ἀνάμεικτο στρώμα μὲ πήλι-
νους χριστιανικοὺς λύχνους ἕως καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

Τὸ πρόβλημα γύρω ἀπὸ τὴν ἔκταση καὶ τὴ μορφή τοῦ
ρωμαϊκοῦ ναοῦ, γνωστοῦ ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ κτιρίου C καὶ
τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ *Νικάνωρος* ποὺ βρέθηκε τὸ
1973, λύθηκε φέτος. Διαπιστώθηκε ὅτι τὰ κτίρια C καὶ D,
ἀνασκαμμένα κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τὸ 1973, ἀποτε-
λοῦν ἐνιαῖο συγκρότημα (εἰκ. 122, ὄρθ. Λ-Μ/48-49). Τὸ

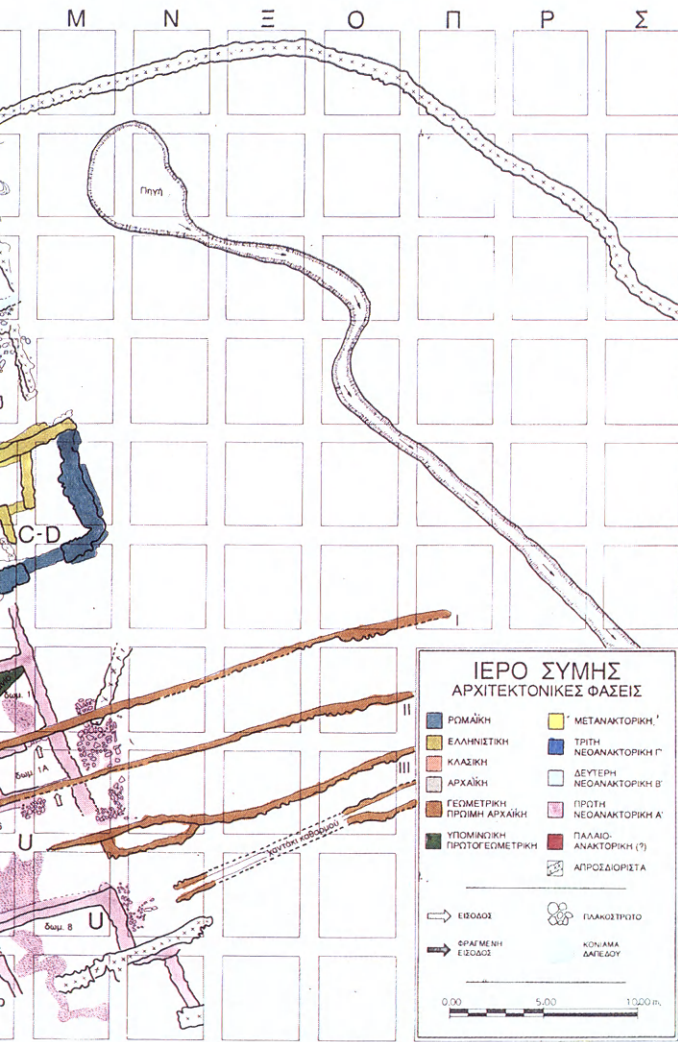
17. ΣΥΜΗ BIANNOY

Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ
καὶ τῆς Ἀφροδίτης
ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ
ΒΑ τομέας

122 Οί ἐπάλληλες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τοῦ ἱεροῦ.

123 ΒΑ τομέας. Τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη.

διμερὲς ἑλληνιστικὸ κτίριο D εἶχε καταστραφεῖ δύο φορές. Μετὰ ἀπὸ τὴ δεύτερη, μεγαλύτερη καταστροφή ἐπισκευάζεται τὸ ἓνα δωμάτιο καὶ ἐνσωματώνεται σὲ ἰσχυρὸ περίβολο μὲ εἴσοδο ἀπὸ N, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Αὐτὴ ἡ μεγάλῃς κλίμακας ἐπισκευὴ κρίθηκε προφανῶς ἀντάξια ἐνὸς ναοῦ ἀπὸ τὸν χρηματοδότη *Νικάνωρα*, ὁ ὁποῖος καὶ ἀναθέτει τὸν ναὸ στὸν Ἑρμῆ *Κεδρίτη*.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνάμεικτα στρώματα τῆς ὑπαίθρου λατρείας βόρεια τοῦ συγκροτήματος D-C (εἰκ. 122, ὄρθ. I 47), ὅπου ἐδράζονται τοῖχοι κτιρίων μὲ προβληματικὴ λειτουργία καὶ χρονολόγηση, προῆλθαν πολλὰ πηλῖνα καὶ χάλκινα ἀναθήματα. Τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ἀναθήματα, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ὅπως τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ἀλόγου ἀπὸ συνωρίδα (εἰκ. 124), δίνουν ἐπισφαλὴ *terminum post quem* γιὰ τὸ πλέγμα τῶν τοίχων.

124 Χάλκινο ειδώλιο αλόγου.

125 Τμήμα πινακίδας.

Στὸν κεντρικὸ τομέα ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀκόμη δωμάτια τοῦ ἐκτεταμένου κτιρίου U τῆς πρώτης ἀρχιτεκτονικῆς νεοανακτορικῆς φάσης (εἰκ. 122, ὀρθ. I-Λ/49-50, δωμ. 17 καὶ 18). Σαφεῖς ἐνδείξεις ὀρίζουν τὴ λειτουργία τοῦ δωματίου 17 ὡς χώρου ἀποθηκευτικοῦ καὶ τὴ χρήση τοῦ δωματίου 18 ὡς χώρου ἐπεξεργασίας σιτηρῶν καὶ προετοιμασίας τῆς τροφῆς.

κεντρικὸς τομέας

Ἀπρόσμενη ἦταν ἡ ἀνεύρεση καὶ τέταρτης ἀρχιτεκτονικῆς νεοανακτορικῆς φάσης κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κτιρίου Q τῆς ΥΜ IIIΓ περιόδου (εἰκ. 122, ὀρθ. I 50). Ἡ νέα φάση (=Uβ), ἀντιπροσωπευόμενη γιὰ τὴν ὥρα ἀπὸ τρεῖς τοίχους μεγάλου δωματίου, εἶναι μεταγενέστερη τοῦ κτιρίου U καὶ προγενέστερη τοῦ κρηπιδώματος μὲ τὸν ἱερὸ περιβόλο. Ἡ ἔρευνα τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο Q ἔδωσε πλούσιο σύνολο ἀπὸ τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀνάμεσά τους καὶ δεκατρεῖς ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη. Γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν αὐτὲς οἱ ἀποθέσεις συνδέονται μὲ τὴ λειτουργία τοῦ περιβόλου ὡς χώρου ὑπαίθριας λατρείας ἢ μὲ τὸ προγενέστερο τοῦ περιβόλου κτίριο Uβ.

Ἀπὸ διαταραγμένη ἐπίχωση αὐτῆς τῆς περιοχῆς προῆλθε ἀποσπασματικὰ σωζόμενη πινακίδα (εἰκ. 125) παλαιο-

ανακτορική, τῆς ὁποίας τὰ τέσσερα σημεῖα ἴσως ἀντιπροσωπεύουν προδρομικὸ τύπο γραφῆς τῆς Γραμμικῆς Α.

ΒΔ τομέας

Στὸν ΒΔ τομέα ἀποκαλύφθηκε τμήμα βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου με καθοδική φορά ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ με κτιστὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς κατὰ μῆκος τῆς Δ πλευρᾶς του (εἰκ. 122, ὄρθ. Δ 48). Αὐτὴ ἡ ἐπιβλητικὴ κάθοδος (εἰκ. 126) πρὸς τὴν πλακόστρωτη πομπικὴ ὁδὸ δίνει ἀπρόσμενη διάσταση στὸ σχέδιο τοῦ ἱεροῦ περιβόλου με τὸ κρηπίδωμα, ὅπου ἀσκειῖται ἡ ὑπαίθρια λατρεία κατὰ τὴ δευτέρη νεοανακτορική φάση. Φέτος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ δωμάτιο, πὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1991 στὰ Α τῆς βαθμιδωτῆς καθόδου (εἰκ. 122, ὄρθ. Ε 48, κτίριο W), εἶναι προγενέστερο τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καί, κατὰ συνέπεια, τὸ σύγχρονο με τὸν περιβόλο στεγασμένο κτίριο πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πέρα ἀπὸ τὸ ΒΔ ὄριο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

ΝΔ τομέας

Στὸν ΝΔ τομέα ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μῆκος του τὸ βορειότερο ἀπὸ τὰ τρία ἄνδρα πὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1991 (=α1-3, εἰκ. 122, ὄρθ. Ε-Z/50-51). Τὰ τρία ἄνδρα

126 Βαθμιδωτὴ κάθοδος πρὸς τὴν πομπικὴ ὁδὸ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (ἀπὸ ΒΔ).

α1-3 αποτελούν χώρο υπαίθριας λατρείας και έπειδή επικάλυπτονται από τοίχους τών δύο νεώτερων νεοανακτορικών φάσεων, συνδέθηκαν με έπιφύλαξη με τὸ κτίριο U τῆς πρώτης νεοανακτορικής φάσης. Με τὰ δεδομένα ὡστόσο τῆς έρευνας τοῦ 1992 εἶναι πιθανή ἡ σύνδεση αὐτῶν τῶν ἀνδῆρων καὶ με τὴν ἐνδιάμεση νεοανακτορική φάση, πού ἀντιπροσωπεύεται με τὸ κτίριο Uβ στὸν κεντρικὸ τομέα, ἡ ἀκόμη καὶ με τὸ κτίριο W στὸν ΒΔ τομέα, πού εἶναι προγενέστερα τῆς δεύτερης νεοανακτορικής φάσης.

Τομὴ στὴν περιορισμένη ἐπιφάνεια τοῦ νοτιότερου ἀνδῆρου α1 ἀποκάλυψε τμήματα δύο δωματίων (εἰκ. 122, ὀρθ. Ζ 51) καὶ ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ξεχώρισαν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς παλαιοανακτορικής περιόδου. Ἐὰν αὐτὰ τὰ δωμάτια ἀνήκουν στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ κτιρίου V ἡ ἀποτελοῦν ἄλλη φάση τῆς παλαιοανακτορικής περιόδου, μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ μόνο με τὴν επέκταση τῆς έρευνας πέρα ἀπὸ τὸ ΝΔ ὄριο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

Στὴν ἔκταση N τοῦ ἀνδῆρου α1 (εἰκ. 122, ὀρθ. Ζ 52) ἡ έρευνα ἔφθασε ἔως τὸ φυσικὸ βραχώδες ἔδαφος, ὅπου βρέθηκε λιθοσειρὰ μονῆς ὄψης με γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Αὐτὴ ἡ πρόχειρη κατασκευὴ ἴσως ἀποτελεῖ κατάλοιπο λιθοστρώτου με πιθανὴ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, πού ἐπικαλύφθηκε ἀπὸ ὑψηλὴ ἐπίχωση. Τὰ λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὶς βαθύτερες στρώσεις τῆς ἐπίχωσης εἶναι τῆς MM II περιόδου τὸ ἀργότερο.

Τὴν ἐπίχωση σχημάτιζαν ἐπάλληλες συμπαγεῖς στρώσεις λεπιδοχώματος, πού περιεῖχαν θραύσματα σοβάδων, διαλυμένες ὠμές πλίνθους καὶ ψήγματα καμένων ξύλων, ἀλλὰ οὔτε μία πέτρα. Πρόκειται προφανῶς γιὰ φερτὸ μάζωμα οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, καθαρισμένο ἀπὸ τὶς πέτρες γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ συνοχὴ τῆς ἐπίχωσης, πού ἐξομάλυνε τὴν ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ ἀνδῆρου α1, δημιουργώντας ἕνα εἶδος πλατείας. Δὲν εἶναι βέβαιο γιὰ τὴν ὥρα ἂν ἡ πλατεία συνδέεται με τὰ ἀνδῆρα α1-3 ἢ με τὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου, πού ἐντοπίστηκε με τὴν τομὴ μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ γεμίματος τοῦ ἀνδῆρου α1.

**18. ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ**

ΑΝΤ. ΖΩΗΣ

Δωμάτιο 30

Κατά τή φετινή περίοδο ολοκληρώθηκε ή ανασκαφή του Δωματίου 30 του Δυτικού Σπιτιου, που είχε αρχίσει τὸ 1991, ὅπου είχε διαπιστωθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τήν πυκνή χαλαρή στρώση ὀστράκων, ὀφειλόμενη σὲ ἀπόθεση παλαιότερων ἐρευνητῶν, μὲ πρώτης γραμμῆς παραδείγματα ὄλων τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν τῆς Βασιλικῆς, καὶ καθαρὸ ἀρχαιολογικὸ στρῶμα εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου, τὸ ὁποῖο ἀπέδωσε ἐξαιρετῆς σημασίας ὑλικὸ τῆς Βαθμίδος Κουμάσας, πρώτης περιόδου κατάληψης τοῦ οἰκισμοῦ.

Δωμάτιο 31

Στὸ παρακείμενο Δωμάτιο 31 τοῦ Δυτικού Σπιτιου ἔγινε μικρὴ τομὴ ὡς τὸ φυσικὸ, ή ὁποία ἔδειξε ὅτι τὸ καθαρὸ ἐπὶ τοῦ βράχου στρῶμα τῆς Βαθμίδος Κουμάσας συνεχίζεται καὶ ἐδῶ.

Βόρεια Σπίτια

Ὁλοκληρώθηκε ή ανασκαφή τοῦ Δωματίου Θ1 τῶν Βορειῶν Σπιτιῶν τῆς αὐτῆς Βαθμίδος Κουμάσας μὲ ἀντίστοιχα ἀποτελέσματα, δεδομένου ὅτι καὶ ἐδῶ τὸ εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου στρῶμα εἶναι καθαρὸ καὶ τὰ εὐρήματα χρονικῶς ὁμοιογενή.

Χῶρος PB1

Ἐγινε συμπληρωματικὴ ἐργασία στήν τομὴ βάθους τοῦ Χώρου PB1, πρὶν ἀπὸ τήν τακτοποίηση τοῦ σκάμματος, καὶ συνολικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῶν τριῶν ἐτῶν 1990, 1991, 1992, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει φάση νεώτερη τῆς Βαθμίδος Βασιλικῆς καὶ ἀρχαιότερη τῆς MM Ια. Εἶναι ή περίοδος τῆς εἰσαγωγῆς, σὲ περιορισμένη κλίμακα, τοῦ κεραμεικοῦ τροχοῦ στή Βασιλική καὶ τῆς ἴδρυσης τῶν ἐξαιρετῆς οἰκοδομικῆς σοφίας κτισμάτων τῆς Περιοχῆς Ρ καὶ τῆς Περιοχῆς ΟΡ. Ἡ προβληματικὴ, ἀκόμη καὶ σήμερα, ΠΜ ΙΙΙ περίοδος τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας ἀρχίζει νὰ γίνεταί ἀπτή καὶ κατανοητὴ καὶ πέρα ἀπὸ τήν ἀπλή ἀναγνώριση τῆς χρονικῆς αὐτονομίας ἐνὸς κεραμεικοῦ ρυθμοῦ, ἥτοι τοῦ ρυθμοῦ «ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ» τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Περιοχὴ E-50

Δυσχερέστατη ἀποδείχθηκε ή ανασκαφικὴ ἔρευνα τῶν σημαντικῶν ἀσκάφων ἀκόμη ἐπιχώσεων ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς στὸ κεντρικὸ πλάτωμα τοῦ Κεφαλιου, στήν Περιοχὴ E-50, ἐπειδὴ ἐκεῖ συμπλέκονται κατάλοιπα ΠΜ, MM, ΥΜ καὶ ρωμαϊκά. Ἰδιάζουσα εἶναι ή σημασία τῆς ἀνασκαφικῆς

ἔρευνας στὴν περιοχή αὐτή, λόγω τῆς παρουσίας τοῦ καλῶς διατηρουμένου πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς, τὸ ὁποῖο διαχωρίζει δύο ομάδες ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων. Ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου ἐπιχώσεων πρέπει βεβαίως νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἔρευνα τῶν ὑπὸ τὸ πλακόστρωτο καὶ ὡς τὸν φυσικὸ βράχο στρωμάτων, τὰ ὁποῖα, ὅσον ἀβαθὴ καὶ ἂν εἶναι, μποροῦν νὰ ἀποδώσουν πρώτης γραμμῆς ὑλικό, ὅπως διδάσκει ἡ περίπτωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Δωματίου 30.

Ἡ ἔρευνα ἐδῶ προχώρησε μὲ βραδὺ ρυθμὸ λόγω τῆς διαπλοκῆς σὲ μικρὸ βάθος ἐπιχώσεων ὄλων τῶν ἀνωτέρω περιόδων. Ἐγίνε μόνον ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν μαύρων χωμάτων καὶ μικρὲς τομῆς σὲ τμήματα τῶν καθαρῶν σκληρῶν ἐπιχώσεων στὴ νότια παρυφῆ τῆς ἄσκαφης περιοχῆς.

Μὲ τὴν εὐκαιρία ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ εὐπρεπισμοῦ τῆς Κάτω Ἀνατολικῆς Πεζούλας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἔγινε κοντὰ στὴν Ἀνατολικὴ Πύλη τομῆ, ἡ ὁποία ἔδειξε καταστροφή σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ βάθος (ὡς τὸν φυσικὸ βράχο) τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων, ὀφειλόμενη προφανῶς στὴν ἀνασκαφὴ 1903-1906. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηροῦνται κατάλοιπα ΠΜ, ΜΜ καὶ ὙΜ. Ἡ τομῆ, πλὴν τῶν διαταραγμένων τμημάτων, ἔφερε στὸ φῶς καὶ τμήμα ἀδιατάρακτου στρώματος καταστροφῆς κτίσματος ἀδιακρίβωτης ἀκόμη ἡλικίας, τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε Κτίσμα ΑΠ. Κύριο συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι ὅτι στὴ μεγάλη ἐκτάσεως περιοχή τῆς Κάτω Ἀνατολικῆς Πεζούλας, ἤτοι στὴ λωρίδα πλησίον τῆς ἀνατολικῆς περιφραξῆς καὶ μέσα στὸν ἀρχαιολογικὸν ἄντρο, εἶναι δυνατὸν νὰ βρεθοῦν ἀκόμη πολλὰ τμήματα ἀδιατάρακτων ἐπιχώσεων, ἐνῶ καὶ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἀναμοχλευμένα τμήματα εἶναι πάντοτε πλούσιο καὶ ἐνδιαφέρον. Στὴν παρούσα τομῆ π.χ. διακρίθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ρυθμὸς τῶν ἐρυθρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Πύλης».

Ἐφέτος ἔγινε καὶ ἡ πρώτη ἀπόπειρα, πού προγραμματιζόταν ἀπὸ χρόνια, καλύτερης μελέτης τῶν ρωμαϊκῶν καταλοίπων τοῦ Κεφαλιοῦ μὲ τὴ διενέργεια τομῆς στὸ εὐρύχωρο Δυτικὸ Πλάτωμα. Παρὰ τὸ ἐλάχιστο βάθος τῶν ἀπομενόν-

Ἀνατολικὴ Πύλη

Κτίσμα ΑΠ

ρομαϊκὰ
κατάλοιπα

Κτίσμα ΔΠ

των ἐπὶ τοῦ βράχου ἐπιχώσεων, ἤδη κατὰ τὴν πρώτη ἡμέρα τῶν δοκιμῶν μας ἀποκαλύφθηκε τμημα κτίσματος, «μινωικὸ» κατὰ τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν λίθων στὴν οἰκοδομή, ρωμαϊκὸ ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἡλικία, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ συνδετικοῦ ὑλικοῦ τῶν λίθων, ἤτοι τοῦ συνήθους λευκάζοντος τσιμέντου, καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ρωμαϊκῶν. Τὰ πτωχικὰ καὶ ἀσήμαντα κατὰ τὴν ἐμφάνιση κατάλοιπα τοῦ Κτίσματος ΔΠ, ὅπως ὀνομάστηκε, ἀνῆκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σὲ ἐνδιαίτημα μὴ ὑπολειπόμενο σὲ πολυτέλεια τῶν μεγάλων «αὐτοκρατορικῶν» ἰδρυμάτων τῆς Ἱεραπέτρας, μὲ κίονες ἀπὸ ροδόλευκο μάρμαρο, ὅπως ὑποδηλώνει τμημα ἀποκείμενο σήμερα στὴ Μεγάλῃ Αὐλῇ, καὶ πιθανῶς μὲ ψηφιδωτὰ κοσμήματα στοὺς τοίχους ἢ στὰ δάπεδα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ψηφίδες ἀπὸ ὑαλόμαζα ποικίλων χρωμάτων ποὺ ἀποκαλύπτονται στὸ πρὸς Νότο ρωμαϊκὸ κτίσμα, ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξη· ἐξάλλου ἀπὸ τὰ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν στίς ἐπιχώσεις τῆς περιοχῆς E-50 συμπεραίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν σκευῶν ὑπῆρχαν καὶ γυάλινα.

λαξευτὸ φρέαρ
Δωματίου 39

Ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες μικρὲς τομὲς εἶναι αὐτὴ ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν καθαρισμὸ πρὸς στερέωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάλου Δωματίου 39 τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ, ὅπου τὸ περιλάλητο λαξευτὸ φρέαρ τῆς Βασιλικῆς· βρέθηκε σκάμμα μέσα στὸ βράχο πλήρες ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, ποὺ εἶχε ἀποτεθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὲς τοῦ οἰκισμοῦ.

Παρὰ τὴ σπουδαιότητα ποὺ πάντοτε ἀποδίδεται στίς ἀποθέσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη στρωματογραφικῶν δεδομένων, τὸ σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ σκάμμα τοῦ βράχου, πρὸς τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ συνδυαστεῖ τὸ «κυκλαδικὸ» εἰδώλιο τοῦ «τύπου Κουμάσας» ποὺ εἶχε βρεθεῖ ἐκεῖ πλησίον παλαιότερα. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ νὰ πρόκειται γιὰ τάφο τῆς Βαθμίδος Κουμάσας. Ἡ ἔρευνα τοῦ σκάμματος εἶναι ἐντούτοις δυσχερέστατη ἐπειδὴ πάνω του ἔχουν κτισθεῖ οἱ τοῖχοι τῶν Χώρων 39α καὶ 39β.

Σημαντικότερη βεβαίως και με χειροπιαστά αποτελέσματα ήταν η τομή στο τεχνητό στρώμα υποθεμελίωσης του δυτικού τοίχου του Χώρου 39α, το οποίο είχε μεγάλο πάχος και περιείχε πολλά όστρακα. Κερδήθηκε έτσι η πρώτη σίγουρη καθαρή ομάδα χρονολόγησης της ίδρυσης του Κόκκινου Σπιτιού. Ένδιαφέρον είναι ότι η κεραμεική αυτή έχει μεγάλη συγγένεια προς την κεραμεική των καθαρών στρωμάτων της Βαθμίδος Κουμάσας (Δωμάτιο 30, Δωμάτιο Θ1), ενώ απουσιάζουν τα όστρακα του ρυθμού Βασιλικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το Κόκκινο Σπίτι πρέπει να χρονολογηθεί στη Βαθμίδα Κουμάσας. Είναι γνωστό από τις παλαιές ανασκαφές των αρχών του αιώνα ότι η κεραμεική του στρώματος καταστροφής, η οποία αντιπροσωπεύει την «περίοδο ζωής» του σπιτιού, ανήκει κυρίως στον κλασικό ρυθμό Βασιλικής, από την παρούσα ομάδα όμως απουσιάζουν και οι άλλοι τυπικοί ΠΜ ρυθμοί. Ίδιάζον ενδιαφέρον παρουσιάζει κατηγορία μαγειρικών σκευών πολύ άνοιχτού σχήματος με πολύ λεπτούς επίπεδους πάτους, από εύθρυπτο ήμιοπτο «άμμοπηλό», τα οποία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ήταν σκεύη μιᾶς χρήσεως για ψήσιμο τροφών. Στις πρώιμες ομάδες της Βασιλικής υπάρχουν αντίστοιχα σκεύη για ψήσιμο τροφών από σταθερότερο πηλό με επιμελέστατη στίλβωση επιφανείας στην εσωτερική πλευρά του επιπέδου πάτου. Η ειδική αυτή στίλβωση λειτουργούσε προφανώς όπως στα σημερινά αντικολητικά μαγειρικά σκεύη.

Στο περιθώριο των εργασιών της αποστολής πιστοποιήθηκαν και πάλι σημαντικές αρχαιότητες της ευρύτερης περιοχής της Βασιλικής και άλλων σημείων της Ανατολικής Κρήτης, από τις οποίες σημειώνονται: μινωική αγρέπαυλη στην Άσαρη και μεγάλο έλληνιστικό κτίριο στο Νησι Καλού Χωριού.

**19. ΦΡΟΥΡΙΑ
ΚΑΣΤΡΑ**
Ι. ΜΠΑΝΤΕΚΑΣ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστή-
ριο Φωτογραμμετρίας τοῦ Ε.Μ.Π. ἀνέλαβε τὴν καταγραφή
καὶ ἀποτύπωση φρουρίων καὶ κάστρων τῆς Ἑλλάδος. Το-
ποθετήθηκαν προσωρινὰ στὸν Γενικὸ Χάρτη τῆς Στατιστι-
κῆς Ὑπηρεσίας κλίμακας 1:200.000 τὰ φρούρια τῶν περιο-
χῶν τῆς Θράκης, τῶν νησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τῆς
Δωδεκανήσου καὶ ἐπιπλέον τοῦ Νομοῦ Χανίων καὶ εἴκοσι
ἀκόμη φρούρια μετὰ ἀπὸ εἰδικὲς μελέτες, π.χ. στὴ Μονεμ-
βασιά, Κέρκυρα κλπ.

Συντήρηση

ΕΙΚΟΝΕΣ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Ἀπὸ τὶς πενήντα ἑπτὰ εἰκόνες ποὺ συντηρήθηκαν κατὰ τὸ 1992 μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον, παρὰ τὴν κακὴ κατάσταση διατήρησης, παρουσιάζει ἡ εἰκόνα τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τάσεις τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 12ου-13ου αἰ., καθὼς καὶ ἡ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, ποὺ ἀποτελεῖ ἐξάαιρετο δεῖγμα ἀμφιπρόσωπης εἰκόνας λιτανείας τοῦ 14ου αἰ. Οἱ περισσότερες εἰκόνες ποὺ συντηρήθηκαν ἀντιπροσωπεύουν τὴν παραγωγὴ ἐργαστηρίων τοῦ 14ου-15ου αἰ. καὶ τοῦ 16ου-17ου αἰ., ποὺ δραστηριοποιοῦνται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Καστοριᾶς, στὸν χῶρο τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου. Χαρακτηριστικὸ τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν εἶναι ὁ ἐκφραστικὸς ρεαλισμὸς ποὺ συνδυάζεται μὲ γραμμικὴ σχηματοποίηση τῶν ὄγκων στὸ πρόσωπο καὶ διακοσμητικὴ ἀντίληψη στὴν ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος. Μικρὸς ἀριθμὸς εἰκόνων ποὺ συντηρήθηκαν χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ., καὶ εἶναι πιθανότατα παραγωγὴ ἐργαστηρίων τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐνδεικτικὰ παρουσιάζεται εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα τοῦ 16ου αἰ. πρὶν συντηρηθεῖ καὶ μετὰ τὴ συντήρηση (εἰκ. 127-128).

127-128 Χριστός Παντοκράτωρ τοῦ 16ου αἰ. πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

Δημοσιεύματα

Πλούσια ήταν η έκδοτική δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992. Τὸ Γραφεῖο Δημοσιευμάτων ἔδειξε καὶ αὐτὴ τὴ χρονιὰ τὴν ἴδια ἔντονη δραστηριότητα μὲ τὰ προηγούμενα χρόνια. Τοῦτο ἔγινε δυνατὸ χάρις στὴν ἀκάματη ἐνεργητικότητα τῶν συνεργατῶν μας ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιστημονικῆς παρουσίας τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τακτικὴν ἔκδοση τοῦ *Μέντορος*, ποὺ ὑπηρετεῖ κυρίως τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, ἐκδόθηκαν νέοι τόμοι τῶν ἀρχαίων περιοδικῶν μας, τὰ *Πρακτικά* τοῦ 1989 καὶ ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* τοῦ 1990. Ἐκδόθηκαν ἀκόμη τὸ *Ἔργον* τοῦ 1991 καὶ ὀκτὼ τόμοι μὲ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ἢ ἄλλων εἰδικότερων θεμάτων τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἀναλυτικὰ κατὰ τὸ 1992 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

1. Ο *ΜΕΝΤΩΡ* (πρώην *ΕΔΑΕ*), τόμος 1992 (τεύχη 19-23).
2. Τὸ *Ἔργον* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1991 (τόμος 38).
3. *Πρακτικά* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1989 (τόμος 144).
4. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1990 (τόμος 129).
5. *Ἀκρωτήρι Θήρας. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας (1967-1987). Συμπεράσματα - Προβλήματα - Προοπτικὲς. Ἡμερίδα, Ἀθῆναι 19 Δεκεμβρίου 1987. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Χρίστου Ντούμα (ΒΑΕ ἀρ. 116).*

6. (†) Δημ. Λαζαρίδη - Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Ὁ τύμβος τῆς Νικήσιανης* (BAE ἀρ. 121).

7. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν Κώδικα Garrett 13 Princeton* (BAE ἀρ. 123).

8. Ἰω. Πετροχείλου, *Βαλέριος Στάης* (BAE ἀρ. 124).

9. Eva Simantoni-Bournia, *La céramique à reliefs au Musée de Chios* (BAE ἀρ. 125).

10. Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. *Εὐρετήρια τῶν περιοδικῶν «Ἀθηναίων» (1872-1881) καὶ «Φιλίστωρ» (1861-1863)* (BAE ἀρ. 127).

11. Στέλλας Δρούγου, *Ἀνασκαφὴ Πέλλας 1957-1964. Οἱ πήλινοι λύχνοι* (BAE ἀρ. 128).

12. Πολ. Μεταξᾶ-Muhly, *Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου* (BAE ἀρ. 129).

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 127

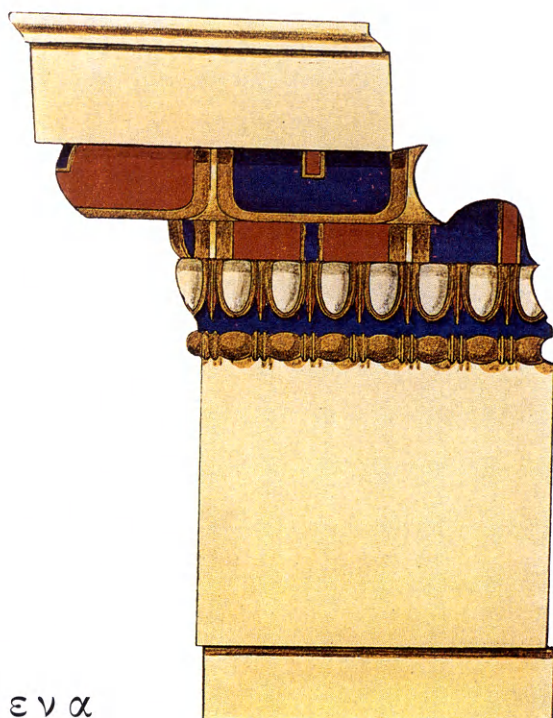
ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΑΞΣΟΜΕΝΟΝ ΕΝΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

1. ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ
ΑΘΗΝΑΙΩΝ (1872-1881) ΚΑΙ ΦΙΛΙΣΤΩΡ (1861-1863)

ΑΘΗΝΑΙ 1992

Ἐπιλεγόμενα

Τὸ ἐρευνητικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἡ συνέχιση τῆς σύνταξης τοῦ Ἀρχείου τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἦδη κυκλοφορήθηκε ὁ πρῶτος τόμος τοῦ Ἀρχείου μεστὸς ἀπὸ πληροφορίες γιὰ εὐρήματα καὶ ἀνασκαφὰς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ τόμος αὐτός, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ δεύτερος, εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ὑπηρεσίας, ἔργου ποὺ δὲν ἔτυχε τῆς ἀρμόζουσας δημοσίευσης. Ἡ ἐπιδίωξή μας εἶναι μὲ τὴ συλλογὴ ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ διαθέτουμε, τὴν περιγραφὴ καὶ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραμένουν ἀκόμη ἄγνωστα, νὰ συντεθεῖ πλήρως ἡ εἰκόνα τῆς ἔρευνας ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ νὰ ἀποδοθεῖ, ἔστω καὶ καθυστερημένα, ἓνα χρέος ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀθηναϊκὴ καὶ τὴν ἀττικὴ ἀρχαιολογία.

ΑΡΧΕΙΟ
ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΤΤΙΚΗΣ

Ἦδη μὲ τὸν τόμο πού κυκλοφορήθηκε ἀποκαλύπτεται νέα εἰκόνα τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν τὴν ὁποία δὲν μᾶς ἦταν δυνατὸν νὰ φαντασθοῦμε, ἔστω κι ἂν ἐπὶ μακρὲς δεκαετίες βαδίζουμε στοὺς δρόμους της. Τὰ στοιχεῖα πού τὴν συνθέτουν εἶναι ξεχασμένα στὰ ἔντυπα τοῦ 19ου αἰώνα, συνήθως ἐφημερίδες, ἀπρόσιτα γιὰ ὅλους μας καὶ τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λήθη πού τὰ κάλυψε, κινδύνευαν καὶ ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸ ἀφανισμό.

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΑΤΤΙΚΩΝ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ

ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Τὸ δεῦτερο ἐρευνητικὸ ἔργο πού ἄρχισε στὶς ἀρχὲς τῆς χρονιᾶς εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς ἔκδοσης, ὑπὸ μορφήν συντάγματος, τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν. Πρόκειται γιὰ μεγαλεπήβολο ἐπιχείρημα πού θὰ διαρκέσει ἀρκετὰ χρόνια. Ἡ νέα ἔκδοση δὲν θὰ ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τῆς παλαιότερης τοῦ Kirchner, οὔτε συμπλήρωμα τῶν ὄσων ἀναδημοσιεύονται στὸ «Supplementum Epigraphicum Graecum». Πλὴν τῆς νέας κατατάξεως τῶν ἐπιγραφῶν κατὰ περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὸν τόπο εὔρεσης, θὰ δοθεῖ ἔμφαση στὴ μορφή τῶν ἐνεπίγραφων λίθων πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ἐνῶ εἶναι σημαντικοὶ γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρχαιότητος, λανθάνουν ἐξαιτίας τῆς μικρῆς θέσης πού ἔχουν τὰ κοινὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα στὴν ἀντίληψη τῶν μελετητῶν.

Εἶναι προφανὴς ἡ ἐπιστημονικὴ σημασία τῆς νέας συλλογῆς γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀττικῆς τοπογραφίας, τῶν ὀνομάτων, τῆς κοινοτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαίρεσης τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς, τῶν ἀρχαίων ἐπαγγελμάτων καὶ τέλος τῆς τέχνης, εἴτε τῆς μεγάλης εἴτε τῆς χειρωνακτικῆς. Στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ ἀψίκωρον εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικὸ, δὲν ἔχουμε συνηθίσει σὲ μακρόπνοα ἔργα. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι δὲν θὰ ἀποκάμουμε πρόωρα καὶ ὅτι γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀκοῦτε καὶ τὰ χρόνια πού θὰ ἀκολουθήσουν.

Πέραν ὅμως ἀπὸ ὅ,τι γίνεται μέσα στὸ μέγαρό μας ἡ Ἑταιρεία ἐνίσχυσε, κατὰ τὴν παράδοσή της, σημαντικὲς ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ Ἰδρύματα. Πρῶτο ἔργο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ γνωστοῦ «Λεξικοῦ τῶν κυρίων ἑλληνικῶν ὀνομάτων» («A Lexicon of Greek

Personal Names») τῆς ἀρχαιότητος, πού ἐκδίδεται στήν 'Οξφόρδη με τὴ διεύθυνση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος ἐταίρου μας κ. Peter Fraser.

'Εξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐνίσχυση τοῦ «Συντάγματος τῆς Κυκλαδικῆς Τέχνης» πού συντάσσεται σὲ συνεργασία με τὸ Ἴδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρῆ καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ Συμβούλου κ. Χρίστου Ντούμα. Συνεχίστηκε ἡ συμβολὴ μας στὴ σύνταξη τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας», τοῦ γνωστοῦ LIMC, με οἰκονομικὴ καὶ ἄλλη ἐνίσχυση τοῦ κεντρικοῦ LIMC τῆς Βασιλείας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τμήματος πού στεγάζεται στήν Ἑταιρεία. Ἡ ἀρχαιότητα δὲν ὑπῆρξε τὸ μόνο μέλημά μας. Ἐνισχύθηκαν χρηματικὰ ἀκόμη ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, ἡ Ἑταιρεία Λακωνικῶν Μελετῶν πού ἐμψυχώνει ὁ ἐταῖρος μας κ. Δικαῖος Βαγιακάκος, ἡ Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τῆς ὁποίας προεδρεύει ὁ ἀκάματος ἐταῖρος μας κ. Τάσος Γριτσόπουλος, ἡ Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, ἡ Ἑταιρεία Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Θεωρώντας τὸ Συμβούλιο ὅτι ἔργο τῆς Ἑταιρείας δὲν εἶναι μόνον ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία τῶν νέων, διέθεσε μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐλληνικῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα διανεμήθηκαν στήν Ἀλβανία. Πιστεύουμε πὼς οἱ χιλιάδες τῶν βιβλίων αὐτῶν θὰ ἀποτελέσουν σπóρο γόνιμο στὰ πνεύματα τῶν νέων πού ἐπιθυμοῦν τὴ μάθηση καὶ τὴν ἀλήθεια. Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ τέταρτη χρονιά με τὴν ἴδια, ἀμείωτη, προσέλευση μαθητῶν. Τὰ μαθήματα πού διδάχτηκαν ἦταν ἡ Ἑλληνικὴ Τέχνη ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους μέχρι τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα καὶ ἡ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ, ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τὸν πρῶτο μανιερισμὸ ὡς τὸν κυβισμό. Ἐκτὸς τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς ἔγιναν στήν αἴθουσα τούτῃ σημαντικὲς ὁμιλίες γιὰ θέματα ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐλληνικῆς παράδοσης, συμπληρωματικὲς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας.

ΣΧΟΛΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Πρὶν συνεχίσω τὸν λόγο μου, κυρίες καὶ κύριοι, πρέπει νὰ διασαφηνίσω, πολὺ γενικά, τὰ πνευματικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Οἱ φίλοι τῆς Ἑταιρείας, ποὺ μᾶς κάμνουν τὴν τιμὴ νὰ παρακολουθοῦν κάθε χρόνο τὰ πεπραγμένα τοῦ ἔργου της, γνωρίζουν ὅτι ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια ἡ ἐτήσια ὁμιλία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως δὲν περιορίζεται στὴ στεγνὴ ἔκθεση πεπραγμένων ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ σὲ θέματα πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος. Λέγοντας πολιτικοῦ ἀναφέρομαι στὴν ἔννοια ποὺ δίνει ὁ Ἴσοκράτης στὴ λέξη γιὰ «κείνους ποὺ ἐξέθεσαν τὸν ἑαυτό τους σὲ κίνδυνο γιὰ χάρη τῆς Ἑλλάδος» (Πανηγυρικός, 75: *τοὺς τοῖς σώμασι ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντας*), τῶν ὁποίων «ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοί τους δὲν εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴν ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων καὶ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀλλὰ τὸ ποιὸς πρῶτος θὰ παρεῖχε τὶς ὑπηρεσίες του στὴν πόλη» (Πανηγυρικός, 79: *οὕτω δὲ πολιτικῶς εἶχον, ὥστε καὶ τὰς στάσεις ἐποιοῦντο πρὸς ἀλλήλους, οὐχ ὀπότεροι τοὺς ἐτέρους ἀπολέσαντες τῶν λοιπῶν ἄρξουσιν, ἀλλ' ὀπότεροι φθῆσονται τὴν πόλιν ἀγαθόν τι ποιήσαντες*). Τὸ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἑταιρείας περιορίζεται στὸ δημόσιο ὄφελος καὶ ὡς ἔκφραση τοῦ ἐνδιαφέροντός της γιὰ τὴν ἐν γένει προκοπὴ τοῦ τόπου καὶ τὴν εὐόδωση τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων πρέπει νὰ λαμβάνεται ἡ μὲ ποικίλους τρόπους διατύπωση τῆς γνώμης της.

Ἡ ἀρχαιολογία ἔχει πάψει ἀπὸ πολλὰ χρόνια νὰ ἀποτελεῖ πεδῖον πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀσκήσεως εὐπόρων ἐρασιτεχνῶν καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς μας. Ἀπὸ τὸ 1960 ἕως σήμερα τὰ μνημεῖα ὑπῆρξαν ἀντικείμενο ἰσχυρῶν ἀντιθέσεων, συναλλαγῶν καὶ συμβιβασμῶν. Ἡ Πολιτεία πιέζεται ἀφ' ἐνὸς ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τῶν πολιτῶν καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ζηλωτὲς τῆς ἀδιάσπαστης ἐλληνικῆς πνευματικῆς καὶ μνημειακῆς παραδόσεως. Παρὰ τὴν ἀντίδρασή μας οἱ καταστροφὲς εἶναι συνεχεῖς καὶ οἱ ἄστοχες, πολλὲς φορές, πράξεις τῆς Πολιτείας ἔχουν πάψει νὰ ἐκπλήττουν. Ἡ Ἑται-

ρεία, ως τὸ ἀρχαιότατο ἑλληνικὸ ἐπιστημονικὸ Ἰδρυμα, ἔχει ὑποχρέωση νὰ ἀκολουθεῖ πάντα ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμαν οἱ πρὸ τοῦ Ἰσοκράτους Ἑλληνας (Πανηγυρικὸς, 79), οἱ ὁποῖοι τὰς ἐταιρείας συνῆγον οὐχ ὑπὲρ τῶν ἰδίᾳ συμφερόντων ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ πλήθους ὠφελείᾳ. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία δὲν εἶναι ὅπως οἱ Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς ποὺ ἀσχολοῦνται μόνον μὲ τὴν ἀσκηση τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ ὅ,τιδῆποτε ἔχει σχέση μετὰ τὸ Ἔθνος, νὰ ἐνδιαφερθεῖ μάλιστα ἐμπράκτως, θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ· εἴτε βοηθώντας εἴτε ἀπορρίπτοντας. Ἐὰν ἡ Ἐταιρεία συνέχιζε τὴν παλαιὰ τακτικὴ θὰ ἔπαυε νὰ ἐκπληρῶνει τὸν προορισμὸ τῆς καὶ θὰ γινόταν ἓνα εὐπρεπὲς ἡσυχαστήριον. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ὅμως, περισσότερον καὶ ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, εἶναι συνδεδεμένη σήμερον μὲ τὰ προβλήματα τοῦ Ἔθνους: ἐπιβουλὲς γειτόνων, φθορὰ καὶ μόλυνση τοῦ τόπου ὅπου ζοῦμε, λατόμευση τῶν βουνῶν, ὁδηγίαι τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων, ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ ἐξωτερικόν, κλοπὲς τῶν Μουσείων μας. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν καθημερινὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ Ἐταιρεία πολιτεύεται ἔτσι ὥστε οἱ πράξεις τῆς νὰ ἔχουν ὡς κατάληξιν τὴν ὠφέλεια τοῦ πλήθους.

Στὴν εἰσαγωγή τοῦ λόγου μου μίλησα προεξαγγελτικῶς γιὰ τὸ νέο καθεστῶς ποὺ ἰσχύει ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν οὐσιαστικὰ ἐλεύθερον μεταφορὰ ἀρχαιοτήτων ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος. Δὲν ἄλλαξαν οἱ νόμοι ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν ἐξαγωγή, ἔπαψε ὅμως νὰ γίνεται ἔλεγχος στὰ τελωνεῖα καὶ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐλευθερία ἐξαγωγῆς. Ἀναγκαῖον εἶναι νὰ κατοχυρώσουμε νομικῶς τὴν κυριότητά μας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων τοῦ τόπου μας μὲ καταγραφήν τους σὲ ἐπίσημα βιβλία καὶ στὴ συνέχεια μὲ δημοσίευση καταλόγων. Τοῦτο, ἡ καταγραφή τῶν ἀρχαίων σὲ ἐπίσημο μητρώον θὰ τὰ καταστήσει ἀνεπιθύμητα σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς ἐμπόρους ἀρχαιοτήτων ποὺ μισθώνουν κακοποιούς γιὰ νὰ λεηλατήσουν μουσεῖα ἢ νὰ ἐκτελέσουν ἀρχαιοκαπηλικὰς ἀνασκαφάς. Καὶ πάλι μέγα μέρος τοῦ προβλήματος εἶναι

έπιστημονικό, κατάλογοι, δημοσιεύσεις. Ἡ Ἐταιρεία μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἐφ' ὅσον ἡ προσφορά της γίνεи δεκτὴ καὶ δὲν ἔχει τὴν τύχη ἄλλων, παλαιότερων.

Περισσότερο πειστικὸ ὅμως εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς φύλαξης τῶν μουσείων κυρίως ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Τὸ πρόβλημα ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται μὲ ὀξύτητα πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια· δὲν δόθηκε ἡ σημασία ποὺ ἔπρεπε διότι τὰ ἀρχαῖα, ὅπως ὅλα τὰ πνευματικὰ πράγματα, δὲν ἐπηρεάζουν οὔτε τὴν παραγωγικότητα οὔτε τὸ χρηματιστήριο τοῦ συναλλάγματος ἢ τοῦ πετρελαίου. Οἱ πνευματικὲς ἀξίες ὅμως βρίσκονται σὲ ἰδιότυπη θέση. Κανεὶς δὲν τὶς ἀρνεῖται ἀναφανδόν, ἔστω κι ἂν εἶναι ἔμπορος ὀπλων ἢ ναρκοτικῶν καὶ κανεὶς δὲν ἔχει τὴν τόλμη νὰ εἰπεῖ, σὰν τὸν Henry Ford τὸν πρῶτο, «history is bunk», «ἡ ἱστορία εἶναι ἀηδίες». Ἐδῶ ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀποφασίζουν πιστεύει στὴ ρήση αὐτή, ἀλλὰ δὲν τολμᾷ νὰ τὸ φανερώσει. Θεωρεῖ περισσότερο ἀποτελεσματικὸ νὰ δείχνει μὲ ἔμπρακτο τρόπο τὴ γνώμη ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία. Χρειαζέται ἀνυπόκριτη παραδοχὴ τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων· πρέπει νὰ πιστεύουν ὅσοι ἀποφασίζουν γιὰ τὴν τύχη τους ὅτι ἀξίζουν νὰ προστατευθοῦν.

«ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΘΑΥΜΑ»

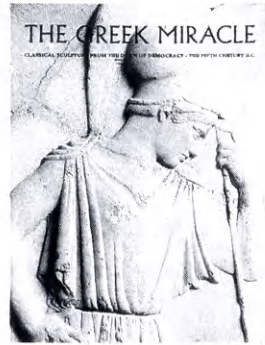
Τὸ ἀρχαιολογικὸ γεγονός τῆς χρονιᾶς ποὺ πέρασε ἦταν ἡ ἐκθεση «τὸ Ἑλληνικὸ Θαῦμα» ποὺ ἔγινε στὴν Οὐάσιγκτων μὲ πολὺτίμα ἔργα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Ἐταιρεία, ἡ πλειονότητα τῶν ἐταίρων, ἀντιτάχθηκε στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς γιὰ λόγους βάσιμους. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τῶν ζηλωτῶν τῆς ἐκθέσεως, ἡ ὑποστήριξη ἐλληνικῶν πολιτικῶν ἐπιδιώξεων, ἀποδείχτηκε ἀνεδαφικό. Ἀνέλπιστα γι' αὐτοὺς ἐκδηλώθηκαν ἀντίθετες δυνάμεις κακίζοντας τὶς δῆθεν πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὴν ἐκθεση καὶ ἐκδηλώθηκαν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος τόσο φανερά. Ἀμφισβητήθηκε τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας, ἀπέλεσμα τῆς ὁποίας θεωρήσαμε ὅτι ἦταν τὰ ἔργα ποὺ στείλαμε. Θελήσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε μιὰ σημερινὴ ὑπόθεση μὲ ιδέες ποὺ ἀνήκουν στὴ φιλολογία καὶ στὴν ἀρχαιολογία.

Τῆς ἐκθέσεως ἐκδόθηκε κατάλογος, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ μόνιμο κέρδος τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος. Τὰ ὅσα ἐπικριτικὰ γράφτηκαν γι' αὐτὴν ἔχουν ἤδη ξεχαστεῖ ὅπως ξεχασμένοι εἶναι καὶ οἱ συντάκτες τους, ἀντίθετα μὲ τὰ ἀρχαῖα πὺ στείλαμε τὰ ὁποῖα παραμένουν πάντα νέα καὶ γοητευτικά. Τὸ συμπέρασμα ὅμως συνάγεται ἀβίαστα γιὰ ὅσους ἔχουν τὴν εὐθυκρισία νὰ τὸ ἀναζητήσουν. Τὰ ἀρχαῖα, εἴτε εἶναι ὑλικά κατάλοιπα εἴτε κείμενα, ἀποτελοῦν ἐθνικὴ κληρονομιά μας ἀλλὰ ὄχι ἔργα μας. Δὲν ἔχουμε δικαιολογία νὰ προβάλουμε γιὰ τὴ στήριξη σημερινῶν ὑποθέσεων κατορθώματα τῶν προγόνων μας πὺ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ δυόμισι χιλιάδες χρόνια. Διαβάζοντας σήμερα τὸν «Πανηγυρικὸν» τοῦ Ἰσοκράτη, πὺ δημοσιεύτηκε τὸ 380 π.Χ., βλέπουμε ὅτι καὶ τότε, μόλις ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὰ Περσικά, ἤχοῦσαν ὡς ψεύτικα τὰ ὅσα μὲ ἐκζήτηση καὶ μεγαλοστομία ἔλεγε στοὺς συγχρόνους του ὁ ρήτορας.

Ἄλλὰ θὰ ἀντιταχθεῖ· οἱ ἀρχαῖοι καὶ τὰ ἔργα τους εἶναι ἄχρηστοι; Ὁχι, εἶναι πολύτιμοι, ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτογνωσίας μας καὶ κίνητρο νὰ τοὺς μοιάσουμε καὶ νὰ τοὺς ξεπεράσουμε. Ἐμεῖς, οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ὅμως, εἴμαστε περήφανοι γιὰ τὸν ἀγῶνα μας ἀπὸ τὸ 1940 ἕως τὸ 1944 καὶ αὐτὸν πρέπει νὰ ἐπικαλεστοῦμε· οἱ πρωταγωνιστές του ζοῦν ἀνάμεσά μας. Κι αὐτὸς ὁ ἀγῶνας στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Μακεδονίας ἔγινε γιὰ τὴ σημερινὴ δημοκρατία καὶ τὴ σημερινὴ ἐλευθερία καὶ ἐναντίον τῆς τυραννίας πὺ ἂν δὲν γρηγοροῦμε θὰ ἀναγκαστοῦμε νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε καὶ πάλι.

Τὰ τελευταῖα μεγάλα θέματα πὺ μᾶς ἀπασχόλησαν κατὰ τὸ 1992 εἶναι πρῶτα οἱ πυρκαγιές πὺ λίγο ἔλειψε νὰ ἀφανίσουν καὶ τὸ μεγάλο ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου στὴν Ὠρωπία. (Στὶς εἰκόνες βλέπετε τοὺς καπνοὺς πὺ ἀνεβαίνουν στὸν οὐρανὸ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο καὶ ἀκόμη τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσης τῆς φωτιᾶς.)

Ἡ συζήτηση καὶ ἡ ψήφιση ἐνὸς ἀκόμη νόμου γιὰ τὰ λατομεῖα δημιούργησε συγκίνηση καὶ ἀντιδράσεις. Κατὰ τὴ σύνταξή του δὲν λήφθηκε σοβαρὰ ὑπόψη τὸ συμφέρον τῶν

ἀρχαίων καὶ κυρίως τὸ συμφέρον τῶν ἀνθρώπων. Ὑπῆρξε δημόσια παρέμβαση τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας μὲ εὐμενῆ ἀποτελέσματα ὅχι ὅμως στὸν βαθμὸ πού ἐπιθυμοῦμε. Ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τὰ συμφέροντα τῶν λατόμων εἶναι ἰσχυρότερα ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ αἰσιοδοξοῦμε. Τὶ θὰ συμβεῖ μπορούμε νὰ τὸ προβλέψουμε κρίνοντας ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος.

Τὸ 1992 ὑπῆρξε ἀπὸ κάθε ἄποψη δυσάρεστο, συνεπῶς καὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῶν ὁποίων ἡ τύχη μᾶς ἀπασχολεῖ. Οἱ κλοπὲς τῶν μουσείων, ἡ κατάργηση τῶν τελωνειακῶν ἐλέγχων, οἱ πυρκαγιές, οἱ ἄστοχες ἐκθέσεις εἶναι κύρια στοιχεῖα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ στρέφονται καὶ αὐτὰ γύρω ἀπὸ τὸ μέγα θέμα πού κυρίως μᾶς ἀπασχόλησε ὡς Ἔθνος. Ἄν οἱ παραλείψεις καὶ τὰ σφάλματα πού σᾶς ἀνέφερα γίνουν συνείδηση, ἴσως ἡ χρονιὰ πού διανύουμε νὰ ἀποδειχθεῖ λιγότερο δυσάρεστη καὶ δυσμενῆς καὶ ἀρχὴ γιὰ ὀρθότερη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού μόνοι μας δημιουργοῦμε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	θ'
Είσαγωγικά	ια'
Ἐνασκαφές	1
1. Ραμνοῦς	1
2. Μυκῆνες	8
3. Ἐπίδαυρος	8
4. Μαντίνεια	20
5. Καλλιθέα-Κλάους Πατρῶν	23
6. Μεσσήνη	27
7. Θέρμος	41
8. Ἀκραιφία	53
9. Φιλιππιάς	59
10. Δωδώνη	63
11. Ἄβδηρα	69
12. Ἀμφίπολη	73
13. Θήρα	75
14. Νάξος	81
15. Μινώα	84
16. Ἰθάκη	91
17. Σύμη	93
18. Βασιλική	100
19. Φρούρια καὶ κάστρα τῆς Ἑλλάδας	104
Συντήρηση	106
Εἰκόνες τοῦ Μουσείου Καστοριᾶς	106
Δημοσιεύματα	109
Ἐπιλεγόμενα	113

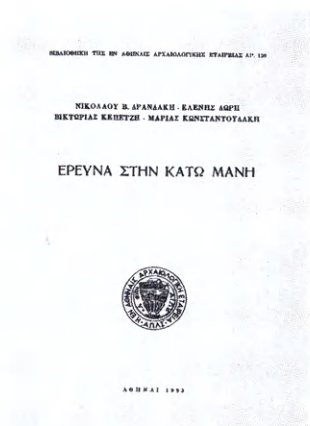
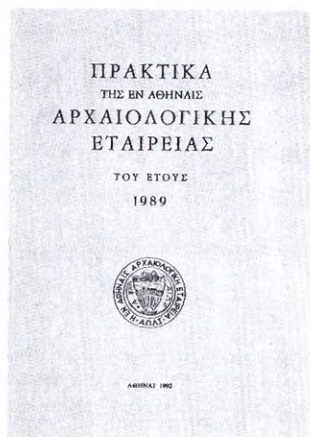
ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1989 (Τόμος 144)

Ὁ τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει τὶς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ διεξήγαγε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὴν Ἀττικὴ (Ραμνοῦς), Πελοπόννησο (Μυκῆναι, Ἐπίδαυρος, Καλλιθέα καὶ Κλάους Πατρῶν, Μεσσήνη), Στερεά (Ἀκραϊφία, Χαιρώνεια, Θέρμος), Θεσσαλία (Φθιώτιδες Θῆβαι), Ἥπειρο (Φιλιππιάς, Δωδώνη), Μακεδονία (Βεργίνα, Ρεντίνα, Ἀμφίπολη), Θράκη (προϊστορικὸς οἰκισμὸς Φιλίππων, Ἄβδηρα, Μαρώνεια), Κυκλάδες (Δῆλος, Πάρος, Μινῶα Ἀμοργοῦ, Νᾶς Ἰκαρίας), Ἐπτάνησα (Ἰθάκη) καὶ Κρήτη (Σύμη Βιάννου, Ἀρχάνες).

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ε. ΔΩΡΗ - Β. ΚΕΠΕΤΖΗ - Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥ- ΔΑΚΗ, *Ἐρευνα στὴν Κάτω Μάνη* (ΒΑΕ 130)

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὴν Κάτω Μάνη ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1983 καταγράφηκαν βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται κατὰ τὸν καθιερωμένο τύπο μελέτης καὶ παρουσίασης τῶν μνημείων, σύμφωνα μὲ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν οἰκισμῶν, ὅπως καὶ στίς προηγούμενες ἔρευνες (βλ. ΠΑΕ ἀπὸ 1974 ἕως καὶ 1983).

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1992 ΤΟΜΟΣ 39
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ
ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1993 ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟ
ΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.» ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 Ν.
ΚΟΣΜΟΣ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ:
ΕΥΡΩΠΗ ΜΑΝΤΕΛΟΥ ΜΟΝΤΑΖ:
ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟ
ΔΕΣΙΑ: Ε. ΑΝΔΡΟΒΙΚ